

Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb Fi't-Tefsîr* Adlı Eserinde Mu'tezilî Müfessir ve Kelâmcıların Görüş ve Yorumları*

The Views and Interpretations of Mu'tazilite Commentators and Theologians in *al-Tahzîb Fi't-Tafsîr* Hakım al-Jushamî

Halil SARI*

Geliş Tarihi/Received: 23.07.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 19.12.2023

Öz: Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) kelâmî-itikâdî meselelerde Mu'tezile'nin temel inanç ve esaslarını benimsemiş bir müfessir ve kelâmcıdır. Gerek Ebû Alî el-Cübbâî (303/916) ve Ebû Hâşim'in (ö. 321/933) kelâmî sistemini benimsemesi gerekse Kâdî Abdülcebbar'ın (ö. 415/1025) birçok öğrencisinden dersler alması sebebiyle Kâdî Abdülcebbar'dan sonra Behşemiyye ekolünün son halkasını temsil etmiştir. Cüşemî, kendinden önceki Mu'tezilî tefsir literatürüne derin bir alâka duymuş ve *et-Tehzîb fi't-efsîr* adlı tefsirinin birçok yerinde bu alâkasını izhar etmiştir. Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-efsîr*'i, çoğu kaybolmuş ve günümüze ulaşmamış olan Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) gibi Mu'tezilî müfessirlerin Kur'ân tefsirine dair izahlarını geniş ölçüde ihtiva etmiştir. Bunun yanında, Basra ve Bağdat Mu'tezilesine mensup kelâmcıların görüş ve yorumları da *et-Tehzîb fi't-efsîr*'de kaynak olarak kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mu'tezile, Behşemiyye, Cübbâî, Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-efsîr*.

Abstract: Hakim al- Jushamî (d. 494/1101) is a commentator and theologian who embraced the fundamental beliefs and principles of the Mu'tazila school in theological and doctrinal matters. He represented the final link in the Behshemiyya school after Qâdî 'Abd al-Jabbâr, both by embracing the theological system of Abû 'Alî al-Jubbâ'î (d. 303/916) and Abû Hâshim al-Jubbâ'î (d. 321/933) and by taking lessons

* Bu makale Doç. Dr. Ferihan ÖZMEN danışmanlığında hazırlamakta olduğum, "Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-efsîr* Adlı Eserinin Mu'tezilî Kaynakları" isimli doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

* Doktora öğrencisi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, e-mail: kasas_26@hotmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3887-3504>

from numerous students of Qāḍī ‘Abd al-Jabbār (d. 415/1025). Al-Jushamī expressed a deep interest in the Mu‘tazili exegesis literature that preceded him, and he manifested this interest in many parts of his Tafsir. Al-Jushamī's tafsir, extensively incorporates explanations related to do interpretation of the Quran of Mu‘tezili commentators such as Abū Bakr al-Asamm (d. 200/816), Abu Ali al-Jubbai (d. 303/916), Abu Muslim al-Isfahani (d. 322/934), most of whose works have been lost and have not reached our time. Additionally, the views and interpretations of theologians affiliated with the Mu‘tazila in Basra and Baghdad have also been utilized as sources in al-Tahzīb fi al-Tafsir.

Keywords: History of Islam, Gazwa, Seriyah, War, Deceit.

Giriş

Hâkim el-Cüşemî (ö. 494/1101) genelde Basra Mu‘tezilesi’nin özelde Behşemiyye ekolünün görüşlerinin çoğunu kabul etmesi ve onları *et-Tehzīb fi’t-tefsir* adlı eserinde içselleştirerek nakletmesinden dolayı Kâdî Abdülcebbâr’dan sonra Behşemiyye geleneğinin son halkasını temsil etmiştir. Cüşemî, hicrî beşinci asırda yaşaması hasebiyle kendisinden önce birçok Mu‘tezilî müfessir ve kelâmcısı geçmiş, böylece kaleme aldığı *et-Tehzīb fi’t-Tefsir* adlı tefsirinde Mu‘tezilî rivâyetleri nakletme fırsatı elde etmiştir. Ayrıca Cüşemî, günümüze intikal edememiş özellikle Ebû Bekir el-Esamm (ö. 200/816), Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916), Ebû’l-Kâsım el-Belhî el-Kâ’bî (ö. 200/931), Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933), Ebû Müslim el-İsfahânî (ö. 322/934) ve Alî b. İsâ er-Rummânî (ö. 384/994) gibi âlimlerin Kur’ân ve tefsire ilişkin yorumlarına geniş ölçüde yer verdiği için bu noktada yeni bir vizyonu temsil etmiştir. Bu açıdan bakıldığında, Cüşemî’nin *et-Tehzīb fi’t-tefsir* isimli eseri hicrî üçüncü-dördüncü asırdaki Mu‘tezile tefsir ekolünün tefsir alanında ulaştığı seviye hakkında bilgi ve belge sunan zengin bir kaynak vazifesi sunmuştur. Bununla birlikte, Basra ve Bağdat Mu‘tezilesi’nin görüş ve yorumları da onun tefsirinde merkezî bir yer işgal etmiştir.

Tespit edilebildiği kadarıyla daha önce Mu‘tezilî kaynakların *et-Tehzīb fi’t-tefsir* üzerindeki etkisi üzerine herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Ancak Suriyeli âlim Adnân Zerzûr’un 1971 yılında *الْحَاكِمُ الْجُسَمِيُّ وَمَنْهَجُهُ فِي تَفْسِيرِ الْقُرْآنِ* (Hâkim el-Cüşemî ve Kur’ân’ı Tefsir Metodolojisi) isimli doktora tezi hazırladığı not edilmelidir. Bunun dışında ülkemizde *et-Tehzīb fi’t-tefsir* üzerine, 2019 yılında yüksek lisans tezi olarak, “Mu‘tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve *et-Tehzīb fi’t-Tefsir* Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri” ile 2023 yılında doktora tezi olarak “Hâkim el-Cüşemî’nin *et-Tehzīb fi’t-tefsir* Adlı

Eseri Çerçevesinde Mu'tezile'nin Kur'ân Tasavvuru" şeklinde çalışmaların yapıldığının hatırlatılması gerekmektedir. Yine son zamanlarda, "Hâkim el-Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-Tefsîr* Adlı Tefsirinde Mu'tezilî Görüşlerin Etkisi" adında bir makalenin hazırlandığı belirtilmelidir.

Makalede Cüşemî'nin hayatı ile *et-Tehzîb fi't-efsîr* adlı tefsiri hakkında kısaca bilgi verilecektir. Daha sonra Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-efsîr* isimli eserinde Mu'tezilî müfessir ve kelâmcıların görüş ve yorumları konu edilerek bu kaynaklardan aktarılan rivâyetlere yer vermede uyguladığı usûl ve yöntemi üzerinde durulacaktır. Son olarak, *et-Tehzîb fi't-efsîr*'de zikredilen Mu'tezilî âlimlere ait rivâyetlerin sayısal dağılımı ve Cüşemî'nin Mu'tezilî kaynaklara nasıl ulaştığı üzerine tespitlere dair değerlendirme yapılacaktır.

1. Cüşemî ve *et-Tehzîb fi't-t-Tefsîr* Adlı Eseri

Hâkim el-Cüşemî'nin tam adı tabakât kitaplarında el-Muhsîn b. Muhammed b. Kerrâme el-Cüşemî el-Beyhâkî el-İmâm el-Hâkim Ebû Sa'd el-Cüşemî'dir.¹ Cüşemî 413/1022 yılında Cüşem kasabasında dünyaya gelmiştir.² Yâkût el-Hamevî (ö. 626/1229) "Cüşem" in Horosan'da büyük bir şehir olduğundan söz etmiştir.³ Kehhâle (ö. 1987) Cüşemî'nin, Kahtânî Araçlarından bir kabile olan Benû Cüşem b. el-Hâris b. el-Hazrec kabilesine bağlı olduğunu kaydetmiştir.⁴ Adnân Zerzûr, Cüşemî'nin daha önceleri Horasan'a gidip oraya ikamet eden Arap kabilelerinden olabileceği ihtimali üzerinde durmuştur.⁵ Aralarında İbnü'l-Murtazâ (ö. 840/1437) gibi Zeydî âlimlerin de bulunduğu bir gruba göre Cüşemî'nin "Cüşem" şeklinde bir isimle anılmasının sebebi, doğduğu kasabaya nisbet edilmesi sebebiyledir.⁶ Buna mukabil, *Tabakâtü-z-*

¹ İbn Funduk Ebû'l-Hasen Zâhîrüddîn Ali b. Zeyd el-Beyhakî, *Târîhu Beyhakî*, thk. Yûsuf el-Hâdî (Dımaşk: Dâru İkra, 1424/2004), 390; İbrâhîm b. el-Kâsım b. el-İmâm el-Müeyyid Billah, *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*, thk. Abdüsselâm b. Abbâsî'l-Vecîhî (Amman: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfî, 2001), 891; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zeri'a ilâ tesânîfi'ş-Şi'a* (Beirut: Dâru'l-Advâ, 1983), 5/122.

² İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 390.

³ Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-buldân* (Beirut: Dâru Sâdır, 1977), 1/538.

⁴ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemu kabâilil-arabi'l-kadîme ve'l-hadîse* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1997), 1/187-188.

⁵ Adnân Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân* (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 1971), 68.

⁶ Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr es-Sem'ânî, *el-Ensâb*, thk. Abdurrahmân b. Yahyâ el-Muâlimî el-Yemânî (Kahire: el-Fürûku'l-Hadîseti lit'-tibâati ve'n-nüşûr, 1977),

Zeydiyye kitabının müellifi İbrâhîm b. el-Kâsım el-Müeyyid (ö. 1143/1730) ve Yahyâ Hamîdiddîn'e göre (ö. 1948) Cüşemî'nin bu isimle meşhur olması müntesibi bulunduğu kabilesinden dolayıdır.⁷

İslâm kültür tarihine dair bibliyografik eseriyle tanınan Alman şarkiyatçı Carl Brockelmann (ö. 1956) Cüşemî'nin künyesinin Ebû Saîd olduğunu belirtirken⁸ birçok kaynakta "Ebû Sa'd"ın daha çok ön plana çıktığı vurgulanmıştır.⁹ Bazı tabakat ve biyografi kaynaklarında Cüşemî'nin "el-Muhassin" ve "Kerrâme" isimlerinden bahsedilmediği görülmektedir. Bu sebeple o, daha çok "Cüşemî" ismiyle meşhur olmuştur.¹⁰ Bunun yanında, künyesindeki "Kerrâme"nin atalarına nisbetle verildiği ama "el-Hâkim" lakabının nereden geldiğine dair kaynaklarda net bir ifade bulunmamakla birlikte bir görüşe göre metin, isnad, cerh, ta'dil ve tarih açısından rivâyetleri büyük bir titizlikle bir araya getirmesinden dolayı kendisine "el-Hâkim" lakabı verilmiştir. Ancak bu görüş tartışmaya açık olmakla birlikte diğer Zeydî âlimler tarafından itibar görmemiştir.¹¹ Ayrıca Cüşemî'nin Arap asıllı olduğu ve nesebinin Hz. Ali'ye dayandığına yönelik bilgilere de yer verilmiştir.¹² Dolayısıyla Cüşemî'nin, Ehl-i beyt hanedanına aidiyeti konusunda birtakım görüşler ileri sürülse de kendisi bu noktada herhangi bir açıklama yapmamıştır.¹³

Cüşemî, bazı kaynaklarda Mu'tezilî kelâmcı olarak takdim edilirken,¹⁴ Zeydî tarihçiler kendisini "Cübbâiye okulunun son temsilcisi",¹⁵ "Mu'tezile ima-

3/278; İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 390; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 67.

⁷ İbrâhîm. b. el-Kâsım, *Tabakâtü'z-Zeydiyye*, 891; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 67.

⁸ Muhammed Eroğlu, "Hâkim el-Cüşemî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997), 15/185-187.

⁹ Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 66.

¹⁰ Ebû Gays Muhammed Hayrûddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Malâyîn, 2002), 5/287.

¹¹ Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 66.

¹² Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl el-Kâtib es-Sâbî, *Ahbâru'l-eimmeti'z-Zeydiyye* (Beyrut: Dâru'n-Neşr, 1987), 123; İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 392; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 68.

¹³ Abdurrahmân Süleymân Sâlimî, "Mukaddime", *et-Tezhîb fi't-tefsîr*, mlf. Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî (Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye-Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâniyye, 2019), 1/41.

¹⁴ Abdüsselâm Abbâs Vecihî, *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye* (San'a: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfi, 2018), 2/175.

mi”, “Mu'tezile destekçisi” şeklinde tavsif etmişlerdir.¹⁶ Yeri gelmişken, burada bir hususun altının çizilmesi gerekmektedir: Cüşemî, temelde Mu'tezile'nin bilgi nazariyesini ve disiplini benimsemesine rağmen özellikle mucizeler konusunda Sünnî yaklaşımla ortak paydada buluşmuş, hatta Hz. İbrâhim'in kuşları parçalayıp dört bir kenara bıraktığının anlatıldığı hâdiseyi¹⁷ temsil kabul eden Ebû Müslim'i eleştirmiştir. Zira söz konusu bu olay Cüşemî'ye göre hakiki surette gerçekleşmiş olup Hz. İbrâhim'in bir mucizesi olarak kabul edilmelidir.¹⁸

Cüşemî, bilhassa mucizeler konusunda Cübbâî'nin bu yönde yaptığı yorumları kendisine kriter belirlemiştir. Örneğin Âl-i İmrân Sûresi 3/37. âyette Zekeriyâ'nın, mabette bulunan Meryem'e uğradığında yanında birtakım yiyeceklerin hazır bulunduğu bildirilmektedir. Cübbâî, söz konusu hâdisenin peygamber olan Zekeriyâ'nın duası sayesinde gerçekleştiğini ve aynı zamanda bunun Zekeriyâ'nın bir mucizesi olduğunu söylemiştir.¹⁹

Bu konuda Cüşemî'nin, Cübbâî'yi delil getirerek benimsediği diğer meseleler şu şekildedir: Hz. Musa'nın asasının yılan olması hâdisesinin gerçek olması,²⁰ Hz. Musa'nın asasıyla denizi yarması, Hz. İsâ'nın ölüleri diriltmesi,²¹ Hz. Nuh'a gemi yapmasını Allah tarafından görevlendirilen meleklerin öğretmesi,²² Hz. Âdem ile Havvâ'nın cennetin kapısında bir araya geldikleri,²³ Yâsîn Sûresi 36/65. âyetteki ağızların mühürlenmesi sonucunda ellerin

¹⁵ Ebû'l-Hasen Abdullâh b. Miftâh, *el-Müntezau'l-muhtâr mine'l-ğaysi'l-midrâr el-ma'rûf bi şerhi'l-ezhâr* (Beyrut: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 2014), 1/88; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 83.

¹⁶ Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 93. Ayrıca Cemal Sünbül, “Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri” adlı yüksek lisans tezinde, “Hâkim el-Cüşemî ve Entelektüel Ağı” şeklinde bir tablo hazırlamış, böylece Cüşemî'nin Mu'tezilî gelenekteki yerini görsel olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Bk. Cemal Sünbül, *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 22.

¹⁷ el-Bakara 2/260.

¹⁸ Kâdî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tesfîr*, thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye-Dâru'l-Kütübi'l-Lübnâniyye, 2019), 2/1020.

¹⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tesfîr*, 2/1153; 7/4740; 8/5453.

²⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tesfîr*, 8/5494.

²¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tesfîr*, 7/4783.

²² Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tesfîr*, 5/3494.

²³ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tesfîr*, 7/4756.

konuşması ve ayakların da kazandıklarından dolayı şahitlik etmesinin hakiki anlamda gerçekleşeceği,²⁴ fil ordusunun Ebâbîl kuşlarının attığı taşlarla helak edildiğine dair görüşleri bunlardan bazılarıdır.²⁵

Cüşemî'nin Sünnî paradigmayla buluştuğu bir diğer mesele de kabir azabıdır. Cüşemî, Cübbâî'nin de kabir azabını kabul ettiğini söylemiş ve onun bu yönde detaylı izahlarına yer vermiştir.²⁶ Cüşemî, kıyamet ââmetleri, isrâ ve mirâç gibi meseleleri de Sünnî telakkideki bakış açısına göre yorumlamış, bu noktada Cübbâî'nin görüşlerinden destek almıştır.²⁷

Bu mesele bir tarafa, Cüşemî'nin fıkhîta Hanefî âlimlerden dersler aldığı için Hanefî mezhebini benimsediği belirtilmiştir.²⁸ Bunun yanında, Ebû Hanîfe'nin fıkhî ile Mu'tezile kelâmını harmanlaması²⁹ daha sonraları yaşadığı bölgede hâkim olan inancın etkisiyle Zeydiyye mezhebine geçtiğine dair rivâyetler ileri sürülmüş³⁰ fakat bu iddianın gerçeği yansıtmadığı, zira Cüşemî'nin hayatının erken döneminden itibaren Hanefî olduğu ve bu mezhepte kaldığının altı çizilmiştir.³¹

²⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5895.

²⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 10/7543.

²⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/4740; 8/5453; Bakara Sûresi 2/28. âyette kâfirlerle, "Allah'a nasıl şirk koşuyorsunuz! Oysa o, siz mevcut değilkende size hayat verdi. Sonra sizi öldürecek, daha sonra tekrar sizi diriltecek. Sonunda onun huzurunda toplanacaksınız." hitaplarındaki *لَمْ يُخَيِّبِكُمْ* "Sonra sizi diriltecektir." ifadesi Cübbâî'ye göre kabirde gerçekleşecektir. Dolayısıyla Cübbâî, *لَمْ يُخَيِّبِكُمْ* ifadesinin *فِي الْقَبْرِ* "Sonra sizi kabirde diriltecektir." şeklinde olduğunu söylemiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/304; Bununla birlikte, Furkân Sûresi 25/11. âyetteki "Yalancılar için alevli bir ateş hazırladık." ifadesi hakkında Cübbâî, *يَحْتَمِلُ نَارًا يُعَذِّبُونَ بِهَا فِي قُبُورِهِمْ* (Âyet, onların kabirlerinde ateşle azap edileceğine delalet ediyor olabilir.) diyerek bu konudaki tavrını net olarak ortaya koymuştur. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/5276.

²⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/4149, 4497, 4498.

²⁸ Sâlimî, "Mukaddime", 1/27; Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî, *'Uyûnu'l-mesâil fi'l-usûl*, thk. Ramazan Yıldırım (İstanbul: Dâru'l-İhsân, 2018), 27-29; Cüşemî'nin *Risâletü'l-iblis ilâ ihvânihi menâhihi* adlı kitabını neşreden Huseyn el-Müderrişî et-Tabâtabâî söz konusu eserin mukaddimesinde, Cüşemî'nin ömrünün sonlarına doğru Zeydiyye mezhebine geçtiğini ifade etmiştir. Bk. Hüseyin el-Müderrişî et-Tabâtabâî, "Mukaddime", *Risâletü'l-iblis ilâ ihvânihi menâhihi*, mlf. Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim el-Cüşemî (New York: Elmer Holmes Bobst Library, 1986), 9.

²⁹ Ebû'l-Hasen Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Fadlû'l-i'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile* (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2007), 63.

³⁰ İbrâhîm b. el-Kâsım, *Tabakâtü'z-zeydiyye*, 891.

³¹ Sâlimî, "Mukaddime", 1/30; Zerkûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecühü fi tefsîri'l-Kur'ân*, 83. Cüşemî'nin Zeydi kimliğine dair değerlendirmeler için, bk. Muhammed Çınar, "Müteahhir

Cüşemî, Cebriyye grubuna bağlı kişilerce *Risâletü Şeyh Ebî Mürre* adlı eserinden dolayı,³² başka bir rivâyete göre, *Risâletü Şeyh İblîs ilâ manâhîs* isimli kitabı sebebiyle 494/1101 yılında Mekke'de öldürülmüştür.³³ Bu arada Yahyâ b. el-Hamîd gibi Zeydî âlimler, Cüşemî'nin i'tizâlî görüşlerinden dolayı öldürüldüğünü ileri sürmüşlerdir.³⁴

Kaynaklarda Cüşemî'nin en önemli eserinin *et-Tehzib fi't-tefsîr* olduğu belirtilmiştir.³⁵ Tefsirde âyetler tertip sırasına göre düzenlenmiş olup hemen her âyetin izahı yapılmıştır. Bunun yanında, *et-Tehzib fi't-tefsîr* gerek vasıf gerek muhteva itibarıyla farklı özelliklere sahip olup çağdaşı birçok tefsirden farklı bir metotla yazılmıştır. Şöyle ki âyetlerin tefsirine geçilmeden önce "sûrelerin faziletleri", "kıraat", "lûgat", "i'rab", "nüzü'l sebebi", "nazm", "ma'nâ" ve "ahkâm" adı altında müstakil başlıklar açılmıştır. Bu pasajlar arasında bilhassa "ma'nâ" ve "ahkâm" diğerlerine göre daha dikkat çekmiştir. Nitekim, *el-ma'na* başlığı altında sahâbeden, tabîünden ve Mu'tezilî âlimlerinden gelen rivâyetler bir arada toplanmış ve âyetlerin tefsiri bu başlık altında işlenmiştir. Bununla birlikte, kelâmî ve fikhî meseleler de *el-ahkâm* başlığı altında tartışılmıştır. Adnân Zerzûr'un ifadesiyle, "ma'nâ" ve "ahkâm" Cüşemî'nin tefsirinin özünü oluşturmuştur.³⁶

et-Tehzib fi't-tefsîr'deki bu usûl ve yöntem, gerek kendinden önce yaşamış gerekse çağdaşı olan diğer klasik tefsirlerdeki hâkim tarzın aksine tefsirde belli bir düzen ve sisteme riayet edildiğini göstermekte, ayrıca tefsirin geliştiği güzel ya da irticalen telif edilmediğini gözler önüne sermektedir. Diğer tefsirlerde ise her âyetin tefsirinde bu ilimler birbirine karıştırılarak meseleler şeklinde formüle edilip onlar üzerinden incelenmektedir.

Cüşemî, tefsirinin mukaddimesinde bu başlıkları "Kur'ân ilimleri" şeklinde tarif etmiş ve söz konusu bu ilimleri usandırmadan, uzatmadan, kısaltarak

Dönem Mu'tezile Kelâmı: Hâkim el-Cüşemî'nin Mu'tezilî Düşüncedeki Yeri ve Görüşleri", *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2023), 100-105.

³² Ahmed b. Sâlih Ebû'r-Ricâl, *Matliu'l-budûr ve mecmau'l-buhûr*, thk. Abdü'r-Rakîb Muthir Muhammed Hicr (Yemen: Merkezi Ehl-i Beyt'i-Dirâseti'l-İslâmiyyeti, 2004), 1/405.

³³ Vecihî, *A'lâmu'l-müellifine'z-Zeydiyye*, 2/175-176; İbn Funduk, *Târîhu Beyhakî*, 390; Ahmed Mahmûd Subhî, *Fî ilmi'l-ke'lâm*, "Zeydiyye" (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-'Arabiyye, 1991), 3/185.

³⁴ Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 73.

³⁵ Taküyyiddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî el-Fâsî, *el-'İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 6/218.

³⁶ Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri'l-Kur'ân*, 380.

bir arada topladığını kaydetmiştir.³⁷ Bu bakımdan tefsirin, “*et-Tehzîb fi’t-tefsîr*” şeklinde isimlendirilmesinin temelinde bunun olabileceği söylenmiştir.³⁸

Esas itibarıyla Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*’inde Mu‘tezile’nin temel disiplinlerinden hareket ederek âyetleri yorumlama yoluna gitmiş, ayrıca tefsirinde birçok Mu‘tezilî müfessir ve kelâmcının yorum örneklerini sunmuştur. Meseleye bu yönüyle bakıldığında *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, Mu‘tezile’nin tefsire dair mirasını koruyarak kendinden sonraki çağlara taşıma noktasında önemli bir misyon yüklenmiştir. İbn Funduk olarak bilinen Ali b. Zeyd Beyhâkî (ö. 565/1169), Cüşemî’nin tefsirini oldukça zarif bir eser olarak tavsif etmiştir.³⁹

Öte yandan *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, Zeydî mezhebine ait tefsir, fıkıh, kelâma dair fikir ve görüşlerin aktarımında da köprü vazifesi görmüştür. Bunun yanı sıra, tefsirde İbn Abbâs, Mücâhid, Katâde, Hasan el-Basrî gibi sahâbe ve tâbiîn neslinin önde gelen müfessirlerinden birçok rivâyet nakledilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*’in hem rivâyet hem de dirayet temeline dayalı bir tefsir olduğu söylenebilir. Diğer taraftan, âyetlerin tefsirinde hadisler de delil olarak kullanılmış ve genel manada hadisler *merfû* olarak nakledilmiştir. Ayrıca, tefsirde Arap diline ait ifade ve üslûp özelliklerine temas edilmiş, kelime ve kavramların otantik manasının tespit edilebilmesi için şiirlerle istişhada fazlaca yer verilmiştir. Dilbilimsel izahlarda filolog müfessirlerden bilhassa Ferrâ (ö. 207/822), Ebû Ubeyde (ö. 209/824) ve Zeccâc (ö. 311/923) gibi dilcilerin görüşleri temel başvuru kaynağı olarak kullanılmıştır.

Cüşemî’nin *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*’i, diğer bazı eserleri gibi günümüze ulaşmıştır. Eser Kur’ân’ın tamamının tefsirini kapsamakta olup San’a’da Câmiu’l-Kebîr Kütüphanesinde on cilt hâlinde bulunmaktadır. Söz konusu kütüphanede tefsirin nüshası, müellifin dönemine ait eski bir el yazısıyla yazıldığı şekliyle yer almaktadır. Kahire’de bulunan Dâru’l-Kütübi’l-Mısıriyye’de tefsirin yedi cildi mevcut olmakla birlikte, tefsirin değişik nüshalarına birçok ülkenin kütüphanelerinde rastlanılmaktadır.⁴⁰ Hâlihazırda tefsir Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî’nin tahkiikiyle Dâru’l-Kütübi’l-Mısıriyye ve Dâru’l-

³⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 1/191.

³⁸ Zerrûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri’l-Kur’ân*, 151.

³⁹ İbn Funduk, *Târîhu Beyhâkî*, 390.

⁴⁰ Zerrûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fi tefsîri’l-Kur’ân*, 95.

Kütübi'l-Lübnâniyye yayınevlerinin ortaklaşa baskısıyla 2019 yılında 10 cilt hâlinde neşredilmiş olup bu çalışmada anılan eser kullanılmıştır.

2. *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*'de Zikri Geçen Mu'tezilî Müfessir ve Kelâmcılar

Cüşemî'nin tefsirinin belki de en dikkat çekici hususiyetlerinden birisi Mu'tezilî gelenekte tefsirci ve kelâmcı yönleriyle meşhur olan âlimlerin rivâyetlerini ihtiva etmesidir. Buna göre, *et-Tehzîb fi't-efsîr*'de Vâsıl b. Atâ (ö. 131/748), Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Ebû Bekir el-Esamm, Bişr b. Mu'temir (ö. 210/825), Muammer b. Abbâd es-Sülemî (ö. 215/830), İbrâhîm en-Nazzâm (ö. 231/845), Câ'fer b. Mübeşşir (ö. 234/848-49), Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf (ö. 235/849-50), Ca'fer b. Harb (ö. 236/850-51), Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869), Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât (ö. 300/913), Ebû Alî el-Cübbâî, Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî, Ebû Hâşim el-Cübbâî, Ebû Müslim el-İsfahânî, İbnü'l-İhşîd (ö. 326/938), Ebû Abdullah el-Basrî (ö. 369/979-80), Rummânî ve Kâdî Abdülcebâr gibi müfessir ve kelâmcıların rivâyetleri referans olarak kullanılmıştır. Burada özellikle bir meselenin hatırlatılması gerekmektedir: Cüşemî'nin *et-Tehzîb fi't-efsîr*'inde Mu'tezilî müfessir ve kelâmcıların görüşlerine aradığını tefsir külliyyatında bulamadığı zamanlarda değil, tercihen müracaat ettiği bir kenara not edilmelidir.

Diğer taraftan *et-Tehzîb fi't-efsîr*'de, bazı meşhur Mu'tezilî isimler zikredilmemiştir. Örneğin, Basra Mu'tezilesi âlimlerinden Fuvatî lakabıyla meşhur Hişâm b. Amr'a (ö. 218/833), Ebû Ca'fer el-İskâfî'ye (ö. 240/854) ve Bağdat Mu'tezile ekolünden Ebû Mûsâ İsâ b. Sabîh el-Murdâr'a (ö. 226/841), İbn Ebû Duâd'a (ö. 240/854) ve Kâdî Abdülcebâr'ın öğrencisi Ebû Yûsuf el-Kazvîni'ye (ö. 488/1095) tek bir atıfta bulunulmamıştır.

3. *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*'de Basralı Mu'tezilî Müfessir ve Kelâmcılar

Basra ve Bağdat Mu'tezilesi'nin görüş ve yorumları Cüşemî'nin tefsirinin temel kaynakları arasında yer almıştır. Cüşemî, isim telaffuz etmediği yerlerde Basra Mu'tezilesine ait görüş ve yorumları *عِنْدَ مَشَائِخِنَا الْبَصْرِيِّينَ* (Basralı âlimlerimize göre),⁴¹ *وَهَذَا قَوْلُ مَشَائِخِنَا الْبَصْرِيِّينَ* (Bu, Basralı hocalarımızın görüşüdür),⁴² *فَقَالَتِ الْبَصْرِيَّةُ مِنْ مَشَائِخِنَا* (Basralı şeyhlerimizden bazıları şöyle dedi),⁴³ *فَالأَوَّلُ قَوْلُ مَشَائِخِنَا* (O, Basralıların bazısının görüşüdür),⁴⁴ *فَالأَوَّلُ قَوْلُ بَعْضِ الْبَصْرِيِّينَ الْبَصْرِيَّةُ* (Birincisi Basralı hocalarımızın görüşüdür.) gibi ifade kalıplarıyla dile

⁴¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-efsîr*, 2/1533; 3/1777; 5/3254; 7/5345; 8/5673.

⁴² Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-efsîr*, 10/7089.

⁴³ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-efsîr*, 2/1288.

⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-efsîr*, 3/2379.

getirmiştir.⁴⁵ Cüşemî'nin *et-Tehzib fi't-tefsîr*'inde görüşlerine atıfta bulunduğu Basra Mu'tezile ekolüne mensup müfessir ve kelâmcılar şöyledir:

3.1. Vâsıl b. Atâ

Cüşemî'nin tefsirinde atıfta bulunulan kelâmcıların başında Vâsıl b. Atâ gelmektedir.⁴⁶ Cüşemî, Mu'tezile'nin kurucusu olduğu iddia edilen Vâsıl b. Atâ'nın bazı yerlerde kelâmî,⁴⁷ kimi yerlerde de onun fikhî görüşlerini zikretmiştir.⁴⁸ Cüşemî, Vâsıl b. Atâ'nın görüşlerine genellikle Amr b. Ubeyd ile birlikte yer vermiş ve bu açıdan yapılan diyaloglardan söz etmiştir.⁴⁹ Üstelik Cüşemî, Vâsıl b. Atâ'nın ve Amr b. Ubeyd'in adalet ehli şeyhlerden olduğunu söylemiştir.⁵⁰

3.2. Amr b. Ubeyd

Cüşemî, kendinden önceki Mu'tezilî müfessir ve kelâmcılarıyla sıcak bir ilişki kurmuş ve tefsirinin muhtelif yerlerinde bu ilişkiyi gün yüzüne çıkarmıştır. Bu çerçevede Amr b. Ubeyd, Cüşemî'nin tefsirinde kaynak ittihaz edilen Mu'tezilî kelâmcılardan olmuştur. Nitekim Cüşemî, kozmolojiden bahseden bazı âyetlerin tefsirinde onun görüşlerine yer vermiş,⁵¹ bunun yanı sıra onun naklettiği bazı hadisleri delil olarak almıştır.⁵² Bununla birlikte Cüşemî, Amr b. Ubeyd'in gaybî varlıklardan söz eden âyetlerdeki yorumlarından da söz etmiştir. Mesela Amr b. Ubeyd, Fâtır Sûresi 35/1. âyetteki meleklerin ikiye, üçer, dörder kanatlı olmasıyla ilgili ifadelerin kesretten kinaye olduğunu, dolayısıyla Allah'ın melekleri daha fazla kanatlı yaratmasının caiz olduğunu söylemiştir.⁵³

3.3. Ebû Bekir el-Esamm

Cüşemî'nin tefsirinde temel kaynak olarak kullanılan müfessirlerin başında Esamm gelmektedir. Cüşemî, Esamm'ın özellikle Kur'ân'ın indiği günkü

⁴⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 8/5475.

⁴⁶ Cüşemî, yaygın kanaatin aksine Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) ders halkasından ayrılan kişinin Vâsıl b. Atâ olmadığını, bu kişinin Amr b. Ubeyd ve arkadaşları olduğunu, dolayısıyla Mu'tezile'nin, "Mu'tezile" şeklinde isimlendirmesinde etkin rol oynayan kişinin Amr b. Ubeyd olduğunu belirtmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4364.

⁴⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/293, 333; 6/3932.

⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1461.

⁴⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/5357.

⁵⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1102.

⁵¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/307.

⁵² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1126.

⁵³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 8/5827.

olgusal bağlamı dikkate alan ve bu yönde âyetlerin özgün bir şekilde anlaşılmasına katkı sunan görüş ve yorumlarından istifade etmiştir. Sözgelimi Bakara Sûresi 2/34. âyette Allah'ın meleklerle, Âdem'in üstünlüğünü kabul etmelerini emretmesi ama İblisin buna büyüklenerek yanaşmaması ve sonuçta kâfirlerden olması anlatılmaktadır. Cüşemî'nin bildirdiğine göre Esamm, nüzûl dönemindeki verili durumu hesaba katarak bu âyetle verilme istenen mesajın *وَ فِي الْأَيَّةِ تَسْلِيَةً لِلنَّبِيِّ إِذْ تَكَبَّرَ عَلَيْهِ مُشْرِكُو الْعَرَبِ كَمَا إِبْلِيسُ عَلَى أَدَمَ* (Bu âyette Peygamber'e bir teselli vardır. Çünkü, İblis'in Âdem'e büyüklendiği gibi Müşrik Araplar da O'na karşı büyüklemişlerdi.) şeklinde olduğunu söylemiştir.⁵⁴

Bunun yanında Cüşemî, Esamm'ın sebebi nüzûller başta olmak üzere,⁵⁵ hadisler,⁵⁶ özellikle kıssalarda yer alan şahıs, mekân isimlerine yer veren

⁵⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 1/330; Esamm'ın bu konuda örneklerini çoğaltmak mümkündür. Bunlardan birkaçı şu şekildedir: Esamm, Enfâl Sûresi 8/24. âyette Allah'ın insanla kalbi arasına girdiğinden söz edilen ifadeleri, "Allah'ın Bedir savaşında zayıf oldukları hâlde savaşa çağrılmaları durumunda Müslümanların savaş hakkında endişelerinin yerine güveni koymak, onları düşündüklerinden ve kalplerine saplanan korkudan alkoymak" şeklinde yorumlamıştır. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 4/2894; Bununla birlikte Esamm, birçok âyette zikredilen Allah'ın gökleri yedi kat yarattığını bildirdiği ifadelerde öldükten sonra dirilmeye imada bulunduğunu söylemiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 1/308; Benzer şekilde Esamm, Yûnus Sûresi 10/100. âyetteki Allah'ın aklını kullanmayanları pislik kılmasıyla ilgili ifadelerin şirk inancıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 3/3435; Esamm'ın dikkat çeken görüşlerinden bir diğeri de İbrâhîm Sûresi 14/28. âyetteki "Allah'ın nimetine nankörlükle karşılık vermek." ifadesidir. Esamm mezkûr âyetten kastın "Lât'a ve Uzzâ'ya ibadet etmek" şeklinde olduğunu söylemiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 5/3871; Esamm'ın nüzûl dönemindeki verili durumu göz önüne alarak yaptığı izahlardan biri de Nahl Sûresi 16/61. âyetteki "Allah, zulümleri sebebiyle insanları yakalayacak olsaydı yeryüzünde insan bırakmazdı." beyanlarıdır. Esamm, söz konusu âyetteki "zulüm" lafzının "şirk" anlamına geldiğini kaydetmiştir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 6/4059; Esamm'ın âyetlerin nâzil olduğu tarihsel ortamı kurgulayarak yaptığı diğer yorumlar için bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 2/1405, 1555; 3/1933; 3/2388; 4/2483; 4/2486; 5/3423, 5/3462, 3810, 3852; 6/4599.

⁵⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 1/371, 557, 617, 656, 746, 798, 816, 893; 2/1213, 1370, 1389, 1566, 1593, 1629; 3/1712, 1728, 1745, 1775, 1856, 1879, 1978, 2003, 2054, 2105, 2183, 2214, 2241, 2255, 2278, 2318, 2325, 2390; 4/2544, 2804, 2807, 2841, 2974, 2996, 3014; 5/3210, 3219, 3264, 3302, 3591, 3724, 3872; 6/ 3914, 3924, 3944, 3984, 3993, 4016, 4143, 4195, 4200, 4209, 4269, 4274, 4293, 4337, 4349, 4350, 4480, 4513, 4591; 7/4777; 9/6458, 6894; 10/6938, 7152, 7451.

⁵⁶ Cüşemî, âyetleri yorumlama tekniğinde hadisleri kullanmış ve Mu'tezilî âlimlerinden bu noktada malzeme tedarik etmiştir. Bu açıdan Esamm, Cüşemî'nin fazlaca nakillerde bulunduğu Mu'tezilî müfessirlerden olmuş ve ona nisbet ederek *رَوَى الْأَصَمُّ أَنَّ النَّبِيَّ* (Esamm rivâyet etti. Kuşkusuz Nebî.), bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 6/4168; *رَوَى الْأَصَمُّ عَنِ النَّبِيِّ*

görüşlerini kayda değer bulmuş ve bunları tefsirinde zikretmiştir. Nadir de olsa onun kıraatle ilgili yaptığı açıklamalara yer vermiş,⁵⁷ bu konudaki bazı izahlarını ise yetersiz bulmuştur.⁵⁸ Cüşemî, Esamm'ın hüküm bildiren fikhî izahlarına da yer vermiş⁵⁹ ancak bazı hususlarda ona katılmamıştır. Örneğin Cüşemî, “Yetimlerin hakkını koruyamayacağınızdan endişe ederseniz, hoşunuza giden kadınlardan ikişer, üçer, dörder tane nikâhlayın.”⁶⁰ ifadelerinin küçük yaşta evliliğe delalet ettiğini söylemiş fakat *خَلَّافَ مَا يَقُولُهُ الْأَصَمُّ* (Esamm'ın söylediğinin hilâfıdır.) diyerek Esamm'ın bunu kabul etmediğini kaydetmiştir.⁶¹

Cüşemî, tefsirinde Esamm'la ilgili rivâyetlerden söz ederken *عَنْ الْأَصَمِّ* (Esamm'dan rivâyetle.), *قَالَ الْأَصَمُّ* (Esamm şöyle dedi.), *حَكَاهُ الْأَصَمُّ* (Onu Esamm hikâye etti.), gibi ifadelerle yer vermiş, nadir de olsa onu *عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْأَصَمِّ* (Ebû Bekr el-Esamm'dan rivâyetle.) gibi künye ve lakabıyla zikretmiştir.⁶² Buna ilave olarak Cüşemî, Esamm'la ilgili rivâyetleri naklederken arada *وَهُوَ قَوْلُ الْأَصَمِّ* (O, Esamm'ın görüşüdür.) tarzında cümleler kullanmıştır. Bazen de ondan *ذَكَرَهُ الْأَصَمُّ* (Onu Esamm zikretti.) şeklinde bahsetmiş, zaman zaman *رَوَاهُ الْأَصَمُّ* (Onu Esamm rivâyet etti.) biçiminde bir anlatım tarzını benimsemiştir.⁶³

Cüşemî, Esamm'a ait rivâyetleri büyük ölçüde yorumsuz aktarmaya gayret gösterse de bazen onun görüşlerini tenkit etmiştir. Sözelimi Cüşemî, Esamm'ın meleklerin savaşmasını şiddetle inkâr ettiğini söylemiş ve Esamm'ın bu görüşünün açık Kur'ân naslarına, ümmetin bu yöndeki görüşlerine, siyer ve hadis kitaplarında tevatür derecesine varan haberlere aykırı olduğunu belirtmiştir.⁶⁴ Cüşemî, Esamm'a itirazını kimi yerlerde *هَذَا لَا يَدُلُّ عَلَى مَا قَالَ* (Bu, Esamm'ın söylediğine delil olmaz.) şeklinde dile getirmiştir. Sözelimi Esamm, Meryem Sûresi 19/12. ayetteki “*Ey Yahyâ! Kitâb'a sınıksız tu-*

(Esamm Nebî'den rivâyet etti.), bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1312; 5/3277; *ذَكَرَ الْأَصَمُّ قَالَ قَدْ* (Esamm şöyle zikretti: Bana ulaşan haberler arasında Nebî şöyle buyurdu.), bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1503; gibi ifadeler kullanmıştır.

⁵⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3307, 3683, 3794.

⁵⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3301.

⁵⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/936, 961, 1464, 1465; 3/1718, 1890.

⁶⁰ en-Nisâ 4/3.

⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1452.

⁶² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/2365.

⁶³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3277.

⁶⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1303.

tun.” ifadeleri bağlamında Hz. İsa'nın Yahya'ya peygamber olarak gönderildiğini Âli İmrân Sûresi 3/39. ayetteki “Allah'ın kelimesini tasdik eden” ifadesine atıfta bulunarak açıklamış, Cüşemî de Esamm'ın bu görüşüne muhalefet etmiştir.⁶⁵

3.4. Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf

Basra Mu'tezile ekolünün kurucusu kabul edilen Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'de görüşlerine baş vurulan Mu'tezilî kelâmcılardan olmuştur. Cüşemî, Allâf'ın başlıca teolojik meselelerde görüşlerinden müteessir olmuş ve tefsirinde onları bilgi kaynağı olarak paylaşmıştır. Sözelimi Allâf'ın, “Allah herhangi bir mahalde bulunmayan irade sıfatıyla *mürîd*,⁶⁶ *hâlik*, *rezzâk*, *fâil*'dir.” şeklindeki görüşü Cüşemî tarafından kabul görmüştür.⁶⁷ Ancak Cüşemî, Allâf'ın bazı hususlarda görüşlerine katılmamıştır. Nitekim Cüşemî, birtakım teolojik ve gaybî varlıklara ilişkin getirmiş olduğu yorumlar gerekçesiyle Allâf'ı eleştirmiştir. Örneğin Cüşemî, “*Şeytanın, iman eden ve yalnızca Rablerine güvenenler üzerinde herhangi bir hâkimiyeti yoktur.*”⁶⁸ ifadelerini delil getirerek, Allâf'ın ve İbnü'l-İhşîd'in şeytanın insanı çarpması, yere sermesi ve hâkimiyeti altına alması gibi hâdiselerin hakiki anlamda gerçekleştiğine dair görüşlerinin hükümsüz olduğunu belirtmiş ve her ikisinin de bu konuda Haşeviyye ile aynı çizgide olduğunu dile getirmiştir.⁶⁹ Öte yandan Cüşemî, zaman zaman Allâf'ın rivâyetlerini diğer Mu'tezilî kelâmcılarla birlikte zikrettiği olmuştur. Örneğin, Hz. İsa'nın Allah'tan bir kelime olmasının mahiyeti gibi bazı teolojik meselelerde Allâf, Nazzâm ve Câhiz'in görüşlerini bir arada kaydetmiş,⁷⁰ diğer bazı yerlerde de Allâf'ın görüşlerini, Cübbâi ve Ebû Hâşim ile birlikte ortaya koymuştur.⁷¹

⁶⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4532.

⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/1960.

⁶⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3436.

⁶⁸ en-Nahl 16/99.

⁶⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 6/4112; Cüşemî'nin Allâf'ı tenkit ettiği bir diğer yer için, Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/971.

⁷⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1167; Allâf'a göre İsa'nın kelime olarak tavsif edilmesinin sebebi onun şanını yüceltmek içindir. Basra Mu'tezilesi'nin ileri gelenlerinden ve aynı zamanda Allâf'ın da öğrencisi olan Nazzâm'a göre İsa'nın kelime olması sadece bir lakaptır. Meseleye bu yönüyle bakıldığında, Hz. İsa'nın Allah'tan kelime olması, diğer unvan ve lakaplarda olduğu gibi belli bir anlama işaret etme zorunluluğu yoktur. Zeyd, Amr, İbrahim'in babası Âzer buna örnek olarak gösterilebilir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1167.

⁷¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/2227.

Cüsemî, her ne kadar bazı durumlarda Allâf'ın görüşlerini kabul etmese de kendisinden *وَهَذَا مُحْكِي عَنْ شَيْخِنَا أَبِي الْهُذَيْلِ* (Bu, şeyhimiz Ebû'l-Hüzeyl'den hikâye olunmuştur.) şeklinde saygıyla bahsetmiştir.⁷² Bunun yanında Cüsemî, Allâf'ın Dehrîlere ve Düalizme karşı İslâmı savunduğunu söylemiş, onun ilimde rusûh sahibi biri olduğundan söz etmiştir. Hatta bu noktada Sâlih b. Abdülkuddûs'un (ö. 167/783) *لَوْلَا أَبُو الْهَزَيْلِ لَحَطَبْنَا بِالنُّوَيْبَةِ عَلَى الْمَنَابِرِ* (Ebû'l-Hüzeyl olmasaydı biz, minberlerde Dualizmi tebliğ ederdik.) sözünü iktibas etmiştir.⁷³

3.5. Ebû Alî el-Cübbâî

et-Tehzîb fi't-tefsîr'deki rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla, Cüsemî üzerinde en fazla etki bırakan Mu'tezilî âlim kuşkusuz Cübbâî olmuştur. Bu tespitten hareketle Cüsemî, Cübbâî'yi başta kelâmî meseleler olmak üzere,⁷⁴ sebep-i nüzûllerde,⁷⁵ filolojik tahlillerde,⁷⁶ kelime ve kavramların izahında,⁷⁷ birtakım usûlî konularda,⁷⁸ ahkâm bildiren meselelerde,⁷⁹ Mu'tezilî öğretileri destekleyen hususlarda,⁸⁰ nüzûl ortamındaki olguyu kullanarak yaptığı yorumlarda⁸¹ kaynak olarak kullanmıştır.

Mu'tezile'nin gündemini oluşturan kelâmî meselelerde Cüsemî, çoğunlukla Cübbâî ve Ebû Hâşim'in görüşlerini baz almış, bazı durumlarda Cübbâî ile Ebû Hâşim arasındaki ihtilafı konuları işlemiştir.⁸² Kâdî Abdülcebbar, Cüb-

⁷² Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6307.

⁷³ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1102.

⁷⁴ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/239; 2/1335; 3/1792; 4/2653; 5/3405; 6/4292; 10/6939.

⁷⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/382, 557, 629, 666, 669, 790, 840; 2/1235, 1257, 1283, 1341, 1389, 1470, 1593, 1629; 3/1709, 1804, 2003, 2097, 2274, 2344; 5/3210, 3242, 3724, 3820, 3823; 6/3944; 7/4923, 5314; 9/6519, 6821, 6882; 10/7577.

⁷⁶ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/503; 4/2518, 2615, 3133; 5/3238, 3309, 3346, 3418, 3419, 3688; 6/4106, 4292, 4379, 4383, 4387, 4399; 8/5786; 9/6431, 6432, 6761; 10/7177, 7263, 7344, 7417, 7525.

⁷⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/203; 4/2536; 5/3526; 6/4188, 4741; 7/4981, 4992, 5155; 5/3876; 7/4953, 5323; 8/5801, 10/7002, 7286, 7536.

⁷⁸ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/936; 3/1990, 2275; 6/4090, 4320; 7/5159; 8/5519, 5807; 9/6430, 6710; 10/6967, 7201.

⁷⁹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/667; 2/960, 968, 1571; 3/1452, 1718, 1957, 2270; 6/4133; 7/5148-5149; 10/7139.

⁸⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/221, 278, 578, 860; 3/1773, 1976; 4/2790; 6/4036, 6220; 8/5569; 9/6665.

⁸¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/583; 3/2332; 4/2653; 8/6169.

⁸² Cübbâî ile Ebû Hâşim arasında ihtilafı meselelerle ilgili, bk. Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/264, 283, 284, 340, 343, 427, 477, 498, 658, 673, 703, 732, 844; 2/1175, 1281, 1416, 1534,

bâî ile Ebû Hâşim'in ihtilaf ettiği meselelerin büyütülecek seviyede olmadığını söylese de⁸³ Cüşemî bu ihtilafların üzerinde durmaya özen göstermiştir. Cüşemî, her iki kelâmcının ihtilaf ettiği meseleler hakkında çoğunlukla sessiz kalmayı tercih etse de zaman zaman Cübbâî'nin bazen de Ebû Hâşim'in safında yer almıştır. Örneğin Cübbâî, “*ihbât*”ın mükafat ve cezadan birinin diğerinden fazla olması durumunda az olanın boşa çıkması durumunda gerçekleşeceğini savunmuştur. Dolayısıyla Cübbâî'ye göre, tek bir günah iyiliklerin tamamına etki etmektedir. Ebû Hâşim ise, sevap ve günahın birlikte olması durumunda “*muvâzene*”nin gerçekleşeceğini söylemiştir. Başka bir ifadeyle Ebû Hâşim, tek bir büyük günahın Allah'ın adaleti gereği iyiliklerin tamamına etki etmeyeceğini iddia etmiştir.⁸⁴ Cüşemî, başka bir yerde aynı meseleden konu açılınca, iki görüş arasında en makul olanın *صِحَّةُ* (Ebû Hâşim'in söylediği “*muvâzene*”nin sıhhatine işaret etmektedir.) diyerek Ebû Hâşim'e ait olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Cüşemî, Cübbâî ile arasında kurduğu fikrî nesep münasebetiyle ona olan sevgi ve sempatisini her fırsatta dile getirmeye çalışmış, dolayısıyla onu diğer Mu'tezilî âlimlerden ayrı tutmaya özel bir ihtimam göstermiştir. Bu anlamda, tefsirinin muhtelif yerlerinde dönemin saygı, hürmet ve otorite bildiren *ذَكَرَ الشَّيْخُ* (Şeyh Ebû Alî hikâye etti.),⁸⁶ *وَقَدْ حَكَى الشَّيْخُ أَبُو عَلِيٍّ* (Şeyh Ebû Alî zikretti.),⁸⁷ *وَدَهَبَ شَيْخُنَا أَبُو عَلِيٍّ* (Şeyhimiz Ebû Alî bu kanaate vardı.) gibi anlatımlarla dile getirmiştir. Cüşemî, tefsirinin büyük bir kısmında Cübbâî'ye ait rivâyetleri naklederken *وَهُوَ* (Ebû Alî'den rivâyetle.) ifadesini kullanmıştır. Bazı yerlerde de *وَهُوَ قَوْلُ أَبِي عَلِيٍّ* (O, Ebû Alî'nin tercihidir.) veya *وَهُوَ قَوْلُ أَبِي عَلِيٍّ* (O, Ebû Alî'nin görüşüdür.), *حِكَاةُ أَبِي عَلِيٍّ* (Onu Ebû Alî aktardı.), *حِكَاةُ أَبِي عَلِيٍّ* (O rivâyeti

1535, 1613; 3/1773, 1822, 1829, 1920, 1921, 1957, 2227, 2260, 2413; 4/2464, 2499, 2523, 2582, 2751, 2807, 2979, 3018, 3036; 5/3235, 3258; 3467, 3478, 3278, 3338, 3471, 3476, 3478, 3738; 6/3955, 4003, 4134, 4255, 4498; 6/4003, 4134, 4498, 4583; 7/4736, 4757, 5103, 5153, 5363, 5736; 8/5433, 5447; 5481, 5581, 5652, 5668, 5811, 5918, 5919, 5988, 6030; 9/6256, 6259, 6260, 6407, 6482, 6497, 6549, 6660, 6720, 6766; 10/6922, 7065, 7042, 7134, 7160, 7190, 7169, 7196, 7204, 7322, 7359, 7373, 7561, 7607.

⁸³ Kâdî Abdülcebbar, *Fadlû'l-î'tizâl*, 304.

⁸⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 10/7147.

⁸⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 10/7522.

⁸⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/1805.

⁸⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/1981, 2365.

bize Ebû Alî'den nakletti.), kimi yerlerde de وَهَذَا كُلُّهُ مَذْهَبُ أَبِي عَلِيٍّ (Bütün bunlar Ebû Alî'nin akidesidir.) ibarelerine yer vermiştir.⁸⁸

Cüsemî, Cübbâî'nin görüşlerine desteğini ise يَذُلُّ عَلَى صِحَّةِ قَوْلِ أَبِي عَلِيٍّ (Bu açıklamalar Ebû Alî'nin görüşünün doğruluğuna delalet etmektedir.),⁸⁹ وَالْأَوْجُهُ فِيهِ وَيَذُلُّ عَلَى مَا يَقُولُهُ (En doğrusu Ebû Alî'nin söylediğidir.),⁹¹ وَالْأَصْحَحُ مَا قَالَهُ أَبُو عَلِيٍّ (Ebû Alî'nin dediğine delalet etmektedir.),⁹² وَالْأَحْسَنُ قَوْلُ الْحَسَنِ وَ أَبِي عَلِيٍّ (En güzeli Hasan'ın ve Ebû Alî'nin görüşüdür.),⁹³ أَحْسَنُ مَا قِيلَ فِيهِ مَا قَالَ أَبُو عَلِيٍّ (Söylenenler içinde en güzeli Ebû Alî'nin görüşüdür.)⁹⁴ şeklinde ifade tarzlarıyla seslendirmiştir.

Buna mukabil Cüsemî, kendisine büyük bir muhabbet beslediği Cübbâî'ye muhalefetini tefsirinde açıkça göstermiştir. Bu durum, Cüsemî'nin Cübbâî'ye taklide varan bir hayranlık beslemediğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Bu bağlamda Cübbâî, İsrâ Sûresi 17/79. âyetteki *makâm-ı mahmûd* terkiibini “şefaât makamı” olarak tefsir etmiş, ayrıca kıyamet gününde Allah'ın “*livâü'l-hamd*” denilen sancağın altında peygamberleri toplayacağından ve peygamberlerin ümmetlerine şefaât edeceğinden söz etmiştir. Cüsemî, *makâm-ı mahmûd*'un şefaât olarak izah edildiğine dair haberlerin merfû rivâyet olduğunu söyleyerek doğru bulmamıştır.⁹⁵ Aynı şekilde Hz. Ya'kûb'un oğulları için söylediği, “*Hepiniz aynı kapıdan değil de ayrı ayrı kapılardan girin.*”⁹⁶ ifadeleri Esamm ve Ebû Müslim'e göre Ya'kûb, onlara nazar değmesinden korktuğu için bu şekilde bir hitapta bulunmuştur. Cübbâî ise, âyetin herhangi bir şekilde nazar değmesine imada bulunmadığını savunmuş, Cüsemî de Cübbâî'nin bu görüşünden hareketle onun nazarı kabul etmediğini belirtmiş ve onu bu konuda eleştirmiştir.⁹⁷

⁸⁸ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4296; 8/5433.

⁸⁹ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3383.

⁹⁰ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 4/2506.

⁹¹ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 4/2521.

⁹² Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4753.

⁹³ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 10/7366.

⁹⁴ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 10/7458.

⁹⁵ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4281.

⁹⁶ Yûsuf 12/68.

⁹⁷ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3677-3678. Cüsemî'nin Cübbâî'ye yönelik diğer itirazları için, bk. Cüsemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/42, 425; 4/2790; 5/3340, 3541, 3598, 3677, 3678.

3.6. Ebû Hâşim el-Cübbâî

Behşemiyye ekolünün lideri ve aynı zamanda Cübbâî'nin oğlu olan Ebû Hâşim, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'de görüşlerine yer verilen Mu'tezilî kelâmcılardandır. Cüsemî, Ebû Hâşim'i tefsirden ziyade özellikle kelâmî meselelerle ilgili yaptığı izahlarına atıfta bulunmuş ve ekseriyetle onun yorumlarını tasvip etmiştir.

Cüsemî, diğer mezhep ekollerine ve Bağdat Mu'tezilesine karşı Cübbâî'nin görüşlerinin yanı sıra Ebû Hâşim'in kelâmî argümanlarını da delil olarak kullanmıştır. Hatta bazı yerlerde Ebû Hâşim'in görüşünü naklettikten sonra *فَكُلُّ جَوَابٍ لَهُمْ فَهُوَ جَوَابُنَا* (Ebû Hâşim'in onlara verdiği her bir cevap bizim cevabımızdır.) demiştir.⁹⁸ Cüsemî, Ebû Hâşim'i az önce de ifade edildiği gibi çoğunlukla kelâmî meseleler bağlamında kaynak olarak zikretmiş fakat nadir de olsa ahkâm âyetlerinin tefsirinde görüşlerine yer vermiştir. Örneğin Ebû Hâşim, hırsızın elinin kesilmesiyle ilgili hitapların mücmel olmadığını bu bağlamda, âyetin zahirine göre hüküm verilmesi gerektiğini, ayrıca hırsızın elinin kesilebilmesi için çalmanın tutarın on dirhem miktarı ölçüsünde olması tarzında şartlar öne sürmüştür.⁹⁹

Esas itibarıyla Cüsemî, Ebû Hâşim'in rivâyetlerine çoğunlukla Cübbâî ile birlikte yer vermiştir. Bunun dışında, müstakil olarak görüşlerine müracaat ettiği zamanlar da olmuştur.¹⁰⁰ Cüsemî, Ebû Hâşim'in rivâyetlerinden bahsederken *عَنْدَ شَيْخِنَا أَبُو هَاشِمٍ* (Şeyhimiz Ebû Hâşim'e göre.), *وَقَالَ أَبُو هَاشِمٍ* (O, Ebû Hâşim'in görüşüdür.), *دَهَبَ إِلَيْهِ* (Ebû Hâşim şöyle buyurdu.), *عَنْ أَبِي هَاشِمٍ* (Ebû Hâşim'den rivâyetle.), *شَيْخُنَا أَبُو هَاشِمٍ* (Şeyhimiz Ebû Hâşim o görüşü benimsedi.) gibi tabirler kullanmıştır. Cüsemî, Ebû Hâşim'i haklı bulduğu yerlerde bazen *يَذُلُّ قَوْلُهُ عَلَى صِحَّةِ قَوْلِ أَبِي هَاشِمٍ* (Allah'ın bu sözü Ebû Hâşim'in görüşünün sağlıklı olduğuna işaret etmektedir.)¹⁰¹ veya *وَهُوَ الصَّحِيحُ* (O görüş doğrudur.) tarzında ifade kalıplarıyla dile getirmiştir.¹⁰²

⁹⁸ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6720.

⁹⁹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 3/1956-1957.

¹⁰⁰ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/302, 436, 536, 537, 655; 2/949; 3/1687; 5/3340; 4877; 8/5535, 5684; 9/6494.

¹⁰¹ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 8/5812.

¹⁰² Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6497.

3.7. Ebû Abdullah el-Basrî

Cüsemî, kendilerinden شَيْخَنَا (Şeyhlerimiz) şeklinde bahsettiği Kâdî Abdülcebbâr'ı ve hocası Ebû Abdullah el-Basrî'yi bazı ahkâm ayetlerin tefsirinde kaynak olarak kullanmıştır. Mesela Cüsemî'nin bildirdiğine göre, Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâdî Abdülcebbâr, İbn Abbâs ve diğer bazı sahabe'nin ribâ meselesinde ihtilafa düştüklerini, dolayısıyla bunun tatbiki konusunda ayeten ziyade sünneti esas aldıklarını, zira ribâyla ilgili ayetin zahirinde zikredilmeyen birtakım şartların olduğunu söylemişlerdir.¹⁰³

Cüsemî, birtakım felsefecilerin görüşlerinin temelsiz olduğunu Ebû Abdullah el-Basrî ve Kâ'bî'yi delil getirerek ortaya koymaya çalışmıştır. Mesela, Kâ'bî ve Ebû Abdullah el-Basrî'ye göre, zaman feleğin hareketlerinden meydana gelen sayılı bir isim olup muhdestir. Zekeriyâ er-Râzî (ö. 313/925) ise, zamanı âlemin dışında cevher ve arazlardan meydana gelen kadîm bir şey olarak tanımlamıştır. Cüsemî, Kâ'bî ve Ebû Abdullah el-Basrî'nin, Zekeriyâ er-Râzî'nin bu görüşünü kabul etmediklerini nakletmiştir.¹⁰⁴

Cüsemî, Ebû Abdullah el-Basrî'nin görüşlerini bazen de Cübbâî ve Ebû Hâşim ile aynı bağlamda zikretmiştir. Cüsemî, Ebû Abdullah el-Basrî, Cübbâî ve Ebû Hâşim'i aynı karede zikrettiği zamanlarda genellikle tercihini Cübbâî ve Ebû Hâşim'den yana kullanmış,¹⁰⁵ bazen de herhangi bir fikir beyan etmemiştir.¹⁰⁶

Bunun dışında Cüsemî, bazen de fikhî meseleler bağlamında Ebû Abdullah el-Basrî'nin görüşlerinden müstakil olarak bahsetmiştir. Sözelimi, hırsızın elinin kesilmesiyle ilgili meselede Cüsemî, Ebû Abdullah el-Basrî'nin "Mezkûr hüküm birtakım şartlara taalluk etmektedir. Bu itibarla, ayetin zahirinden hareketle hüküm bina etmek doğru değildir." şeklinde görüşlerine yer verdiği olmuştur.¹⁰⁷

3.8. Kâdî Abdülcebbâr

Cüsemî'nin *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'inde görüş ve yorumlarından istifade edilen bir diğer Basra Mu'tezilesine mensup kelâmcı Kâdî Abdülcebbâr'dır. Cüsemî, Kâdî Abdülcebbâr'ı ekseriyetle fikhî izahlar bağlamında kaynak olarak gös-

¹⁰³ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1059.

¹⁰⁴ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 4/3027.

¹⁰⁵ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3590; 9/6278, 6525, 6549.

¹⁰⁶ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 9/6708.

¹⁰⁷ Cüsemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 2/1955.

neğin, “Cennette yaptıklarınıza karşılık yiyin, için.”¹¹⁶ ifadeleri bu noktada örnek olarak gösterilebilir. Cübbâî, “Yiyin, için” emirlerinin vücûp bildirmeyen “ibâha” (serbestlik) olduğunu söylemiş, buna mukabil Ebû Hâşim, Allah’ın cennetliklerin mutluluk ve sevinçlerini artmasını istediği için buradaki beyanların emir belirttiğini vurgulamıştır. Cüşemî, Kâdî Abdülcebbar’ın وَهُوَ اِخْتِيَارُ الْقَاضِي (O, Kâdî’nin tercihidir.) diyerek Ebû Hâşim’in görüşünü benimsemişini kaydetmiştir.¹¹⁷ Cüşemî’nin bildirdiğine göre Kâdî Abdülcebbar, Cübbâî ve Ebû Hâşim’in yanı sıra Esamm’ın da görüşlerine itibar etmiştir.¹¹⁸ Cüşemî, tefsirinde Kâdî Abdülcebbar’dan عَنِ الْقَاضِي (Kâdî’den rivâyetle.), bazen de وَهُوَ اِخْتِيَارُ الْقَاضِي (O, Kâdî’nin tercihidir.), حَكَاهُ الْقَاضِي (Onu, Kâdî nakletti.) şeklinde bahsetmiştir. Arada onun hakkında الْقَضَاةُ كَادِي’-كُدَات (Kadılar kadısı) ifadesini kullanmış,¹¹⁹ kimi durumlarda رَحْمَةُ اللَّهِ (Allah ona rahmet etsin.) diyerek onu dua ifadeleriyle yad etmiştir.¹²⁰ Yeri gelmişken Cüşemî, mezkûr lafzı zaman zaman Mu’tezilî imamlarının tamamını kapsayacak şekilde وَقَدْ ذَكَرْنَا مَشَائِخَنَا رَحْمَتَهُمُ اللَّهُ (Şeyhlerimiz şöyle ifade etti. Allah onlara rahmet etsin.),¹²¹ bazen de söz konusu cümleyi rivâyetlerini aktardıktan sonra hususi olarak Allâf,¹²² Ca’fer b. Harb,¹²³ Hayyât,¹²⁴ Cübbâî,¹²⁵ ve Ebû Hâşim için sarf etmiştir.¹²⁶

4. et-Tehzîb fi’t-Tefsîr’de Bağdatlı Mu’tezilî Müfessir ve Kelâmcılar

Basra Mu’tezilesi’nin sistematiğini benimseyen Cüşemî, Mu’tezile’nin kendi içinde tartıştığı kelâmî polemiklerde Bağdat Mu’tezilesini Basra Mu’tezilesi’nin rakibi olarak konumlandırmış, tartıştığı mesele doktriner ise Basra Behşemiyye ekolü ile Bağdat ekolünü birbirinde ayırmıştır. Yine de

¹¹⁶ el-Mürselât 77/43.

¹¹⁷ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 10/7241; Cüşemî’nin bildirdiğine göre kimi yerlerde Kâdî Abdülcebbar, Cübbâî ve Ebû Hâşim’in görüşlerini kritik etmiş fakat herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Bk. Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 5/3717.

¹¹⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 2/1316.

¹¹⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 2/1059; 3/1791, 2070, 2365; 4/2775, 2845, 2854; 5/3338, 7/5302; 10/7228.

¹²⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 8/5535.

¹²¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 9/2776.

¹²² Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 1/489.

¹²³ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 7/4990.

¹²⁴ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 7/5369.

¹²⁵ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 1/664; 4/2506; 7/4986; 5147, 5148, 5276; 8/5526; 9/6281, 6882; 10/7489.

¹²⁶ Cüşemî, *et-Tehzîb fi’t-tefsîr*, 3/1841.

başta Cebriyye olmak üzere diğer bazı fırkaların iddialarına Basra Mu'tezilesi'nin yanı sıra Bağdat Mu'tezilesi'nin görüş ve yorumlarıyla da cevap vermiş ayrıca, Bağdatlı Mu'tezilî kelâmcıları kast ederek *وَمِنْ مَشَائِحِنَا مَنْ يَقُولُ* (Şeyhlerimizden bazıları şöyle demiştir) şeklinde onlardan hürmetle bahsetmiştir.¹²⁷

Cüşemî, sarih olarak isim belirtmediği kimi yerlerde ekol adına gönderme yaparak *عِنْدَ الْبَغْدَادِيِّ* (Bağdatlılara göre.),¹²⁸ *تَزْعُمُهُ الْبَغْدَادِيُّ* (Onu Bağdatlılar iddia etti.),¹²⁹ *قَالَتْ الْبَغْدَادِيُّ* (Bağdatlılar şöyle dedi.)¹³⁰ şeklinde ifade biçimlerini kullanmıştır. Cüşemî, Bağdat Mu'tezilesi'nin görüşlerini tenkit edeceği zaman *جَلَّاتَ مَا تَقُولُهُ* (Bağdatlıların söylediklerinin aksine.),¹³¹ *جَلَّاتَ الْبَغْدَادِيُّ* (Bağdatlıların söylediğinin hilafınadır.),¹³² *جَلَّاتَ الْبَغْدَادِيُّ* (Bağdatlıların hilafına.),¹³³ *فَيُبْطِلُ قَوْلَ الْبَغْدَادِيِّ* (Bağdatlıların görüşlerinin hükümsüzlüğüne.)¹³⁴ tarzında tabirler istimal etmiştir. Cüşemî, Bağdat Mu'tezilesine tenkitlerini bazen de zımnen dile getirmiştir. Sözelimi, ecelin dış etmenlerle kılalacağını söyleyen Bağdat Mu'tezilesine itirazını *فَيُبْطِلُ قَوْلَ مَنْ يَقُولُ الْمَقْتُولُ مَاتَ قَبْلَ أَجَلِهِ* (Maktûl ecelinden önce ölür, diyenlerinin görüşünün geçersiz olduğuna.) gibi cümlelerle ortaya koymuştur.¹³⁵ Cüşemî'nin tefsirinde zikrettiği Bağdat Mu'tezilesine mensup âlimler şu şekildedir:

4.1. Bişr b. Mu'temir

Cüşemî, Bağdat Mu'tezilesi'nin kurucusu kabul edilen Bişr b. Mu'temir'i tefsirinde kaynak olarak kullanmıştır. Mesela Cüşemî, Meryem Sûresi 19/60-61. ayetlerdeki *Tevbe eden, iman eden ve iyi davranışta bulunan kimseler hariçtir. Bunlar, hiçbir haksızlığa uğratılmaksızın cennete, çok merhametli olan Allah'ın, kullarına giyaben vâdedtiği Adn cennetlerine gireceklerdir.*” ayetlerinin izahı bağlamında Bişr b. Mu'temir'in görüşlerine baş vurmuştur. Nitekim Bişr b. Mu'temir, söz konusu ayetin “Kişi tevbe ettiği zaman günahları seba-ba dönüşür” prensibine delalet ettiğini söylemiştir. Cüşemî, naklettiği bu rivayetten sonra *وَهُوَ مَذْهَبُ بَشْرٍ وَجَمَاعَةٍ* (O, Bişr ve bir grubun akidesidir.) ifade-

¹²⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1534.

¹²⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/1777; 5/3254; 8/5673; 10/7089.

¹²⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/631.

¹³⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/2401; 5/3436; 7/4884.

¹³¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/973; 3/2349.

¹³² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4212; 9/6524.

¹³³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4407.

¹³⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/2378; 7/5396.

¹³⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 4/2551.

lerini kullanmış, buna mukabil Cübbâ ile Ebû Hâşim'in ise tam tersi bir görüşü savunduğunu dile getirmiş ve kendisi bu konuda herhangi bir kanaat ortaya koymamıştır.¹³⁶

Cüşemî'nin Bısr b. Mu'temir'i zikrettiği yerlerden birisi de Nisâ Sûresi 4/137. ayetteki “*İnanıp sonra inkâr edenleri, sonra inanıp tekrar inkâr edenleri, sonra da inkarları artmış olanları Allah başışlamaz, onları doğru yola erdirtmez.*” ifadeleridir. Bısr b. Mu'temir, bu ayet ekseninde mürtedin dinden çıkmadan önceki sevaplarının kendine döneceğini, dolayısıyla bahse konu olan ayetin dinden çıktıktan sonra tevbe etse bile onun cezazsız kalmayacağına delalet ettiğini söylemiştir.¹³⁷

Cüşemî bazen de Bısr b. Mu'temir'i kendi görüşüne dayanak olarak kullanmıştır. Mesela, Ahzâb Sûresi 32/24. ayetteki Allah'ın münafıklardan dilediğine azap edeceğini, dilediğinin de tevbesini kabul edeceğini bildirdiği ayetlerde herhangi bir tercihi var mıdır? (Allah'ın, münafıklara azap etme konusunda herhangi bir tercihi var mıdır?) şeklinde bir soru sormuş ve bu soruyu “Biz de deriz ki onlara azap etmesi vaciptir, aklen ise onları başışlaması caiz değildir” şeklinde cevaplamış ve yaptığı bu yorumu da Bısr b. Mu'temir'e isnad etmiştir.¹³⁸

4.2. Ca'fer b. Harb

et-Tehzib fi't-tefsîr'in en temel söylemlerinden biri Mu'tezile ile Cebriyye arasında meydana gelen fikrî tartışmalar olmuş ve bu bağlamda Mu'tezile öğretileri Cebriyye karşısında kıyasıya savunulmuştur. Bu itibarla, Cebriyyenin Garânîk hâdisesiyle ilgili bakış açılarının hükümsüz olduğu Bağdat Mu'tezilesi kelâmcılarından Ca'fer b. Harb'ın görüşleriyle çürütölmeye çalışılmıştır.¹³⁹

Bunun yanında, *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de Allah'ın *meşîeti* gibi teolojik birtakım meselelerle ilgili Ca'fer b. Harb'ın görüşlerinden söz edilmiştir. Örneğin, A'râf Sûresi 7/89. âyetteki “*Rabbimiz Allah dilemedikçe sizin dininize dönmemiz bizim için olacak şey değildir!*” hitabındaki “*Allah dilemedikçe*” cümlesinin kullanılması Ca'fer b. Harb'e göre, küfre dönmenin imkânsızlığına yönelik bir vurgu taşımaktadır. Nitekim Ca'fer b. Harb'e göre bu durum Arapların, “Karga beyazlayıncaya kadar, deve iğne deliğinden geçinceye kadar şu işi

¹³⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4584.

¹³⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/1786.

¹³⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 8/5721.

¹³⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4990.

yapmayacağım.” ifadelerine benzemektedir.” Cüşemî, Ca'fer b. Harb'in rivâyetini alıntı yaptıktan sonra, Kâdî Abdülcebbar'ın da bu görüşü tercih ettiğini söylemiştir.¹⁴⁰

4.3. Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât

Bağdat Mu'tezilesi'nin meşhur temsilcilerinden Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât, *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de zikre değer görülen âlimler arasında yer almıştır. Sözgeçimi Cüşemî, kelâmın en karmaşık konuları arasında yer alan *fenâ-bekâ* gibi meseleleri Hayyât, Cübbâî, Kâ'bî ve Ebû Hâşim'in görüşlerini aktararak izah yoluna gitmiştir. Cüşemî bu gibi yerlerde rivâyetleri nakletmekle iktifa etmiş ve rivâyetleri herhangi bir değerlendirmeye tabi tutmamıştır.¹⁴¹

Öte yandan Cüşemî, Cebriyye'nin iddialarına bazen Hayyât'ı delil getirerek cevap vermiş ve ona رَحْمَةُ اللَّهِ (Allah ona rahmet etsin.) şeklinde dua etmiştir. Mesela Cüşemî, ذَكَرَ شَيْخُنَا أَبُو الْحُسَيْنِ الْخَطَّاطُ (Şeyhimiz Ebû'l-Hüseyn el-Hayyât şöyle zikretti.) diyerek Hayyât'ın, Şuarâ Sûresi 26/97. ayetteki “*Yemin olsun biz gerçekten apaçık bir şirk bataklığının içindeymişiz.*” ifadeleriyle 101. ayetteki müşriklerin dilinden aktarılan “*Ne de samimi bir dostumuz var.*” hitapları hakkında yaptığı yorumlara yer vermiştir. Nitekim Hayyât'a göre söz konusu ayetler *ef'âlî ibâd'a* delalet etmektedir. Dolayısıyla Mücbire, Müşebbihe ve Mürcie'nin görüşleri bu kapsamda temelsizdir.¹⁴²

¹⁴⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 4/2637.

¹⁴¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 9/6716; Cüşemî, *fenâ'nın*, “Cismin yok olması ve cevherlerin zıttı” gibi manalara geldiğini söylemiş ve kelâmcıların âlemin *fenâsı* hakkında ihtilafa düştüklerini söylemiştir. Bu itibarla Cüşemî, bazı kelâmcıların âlemin yok olmayacağı görüşünü savunduklarını, bazılarının ise onun yok olacağını ileri sürdüklerini belirtmiştir. Cübbâî ve Ebû Hâşim'e göre Allah *fenâ'yı* araz olarak yaratmıştır. Kâ'bî'ye göre ise Allah, âlemi *bekâ* özelliğinde yaratmadığı için onun *fenâ'sı* söz konusudur. Hayyât ise meşhur *ma'dûm* teorisi gereği âlemin hudûsü anında cisim vasfı sabit bulunduğu göre *ma'dûm* hâlinde de o vasa sahip olması gerekmektedir. Buna mukabil, şayet âlem henüz *ma'dûm* iken cisim değilse onun hudûsü gerçekleşmez. Cüşemî, Mu'tezile kelâmcılarından bu rivâyetleri aktardıktan sonra kelâmcıların *fenâ* ve *bekâ'nın* mahiyeti hakkında değişik görüşler ileri sürdüklerini ifade etmiştir. Cübbâî'ye göre, *bekâ* araz olmayıp, *fenâ* arazdır. Kâ'bî bunun tam tersi bir görüş belirterek, *bekâ'nın* araz olduğu, *fenâ'nın* araz olmadığını kaydetmiştir. Öte yandan Hayyât'a göre ne *fenâ* ne *bekâ* araz değildir. Nitekim Hayyât'a göre *bâkî* varlığı sürekli olan manasına gelmekte olup *bekâ*, *bâkî'nin* devamlılığını ifade eder. *Fenâ* ise, varlıktan sonra yok olmak demektir. Bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 9/6666, 6716. Cüşemî'nin Hayyât'tan naklettiği diğer rivayetler için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 8/5539, 5608.

¹⁴² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/5369.

4.4. Ebû'l-Kâsım el-Belhî el-Kâ'bî

Bağdat Mu'tezilesi'nin ileri gelen âlimlerinden Kâ'bî, Cüşemî'nin tefsirinde kendisinden iktibasta bulunulan müfessir ve kelâmcılar arasında yer almıştır. Bu itibarla Cüşemî, Kâ'bî'nin başta kelâmî meseleler olmak üzere,¹⁴³ sebab-i nüzûller,¹⁴⁴ kıraat,¹⁴⁵ dilbilimsel meseleler,¹⁴⁶ kelime ve kavramların¹⁴⁷ izahları gibi hususlarda görüşlerinden istifade etmiştir. Cüşemî, Kâ'bî'nin rivâyetlerinden söz ederken büyük ölçüde عَنْ أَبُو الْقَاسِمِ (Ebû'l-Kâsım'den rivâyetle.), عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ أَلْبَلْخِي (Ebû'l-Kâsım hikâye etti.)¹⁴⁸ şeklinde künyesiyle birlikte bahsetmiş, sadece birkaç yerde عَنْ أَبِي الْقَاسِمِ أَلْبَلْخِي (Ebû'l-Kâsım el-Belhî'den rivâyetle.),¹⁴⁹ قَالَ أَبُو الْقَاسِمِ أَلْبَلْخِي (Ebû'l-Kâsım el-Belhî şöyle dedi.)¹⁵⁰ şeklinde künye ve lakabını birlikte zikretmiştir. Cüşemî, kimi yerlerde Kâ'bî'nin görüşünü الْقَالَتِ الْبَغْدَادِيُّ (Bağdatlılar şöyle dedi.) biçiminde nakletmiştir.¹⁵¹ Cüşemî, Basralı Mu'tezilî kelâmcılarla Bağdatlı Mu'tezilî kelâmcılarının görüşlerini kıyaslarken Bağdat Mu'tezilesi yerine الْقَاسِمِ (Ebû'l-Kâsım şöyle dedi.) demiş ve bir bakıma Kâ'bî'yi Bağdat Mu'tezilesi'nin sözcüsü olarak takdim etmiştir.¹⁵²

Cüşemî, hassaten Allâf, Cübbâî, Ebû Hâşim ve Kâdî Abdülcebbâr için dile getirdiği dönemin saygı ve otorite lafzı olan شَيْخُنَا (hocamız/şeyhimiz) ifadesini Kâ'bî için de kullanmıştır. ذَكَرَ شَيْخُنَا أَبُو الْقَاسِمِ فِي تَفْسِيرِهِ (Şeyhimiz Ebû'l-Kâsım tefsirinde zikretti.)¹⁵³ veya ذَكَرَهُ شَيْخُنَا أَبُو الْقَاسِمِ (Onu şeyhimiz Ebû'l-Kâsım zikretti.),¹⁵⁴ قَالَ شَيْخُنَا أَبُو الْقَاسِمِ (Şeyhimiz Ebû'l-Kâsım şöyle buyurdu.),¹⁵⁵ عِنْدَ شَيْخِنَا أَبُو الْقَاسِمِ (Şeyhimiz Ebû'l-Kâsım hikâye etti.),¹⁵⁶ عِنْدَ شَيْخِنَا أَبُو الْقَاسِمِ (Şeyhimiz Ebû'l-Kâsım'a göre.) ifadeleri bunlardan bazılarıdır.¹⁵⁷ Bazen de عِنْدَ

¹⁴³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/392; 2/1409; 3/1829, 1833, 1960; 5/3927; 6/4583.

¹⁴⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/557, 656, 681, 682, 726; 6/3924.

¹⁴⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3762.

¹⁴⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/589, 810; 5/3776, 3818, 3840, 3847; 6/3926, 3984.

¹⁴⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3835; 6/3928.

¹⁴⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1041; 6/3977.

¹⁴⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/333; 2/1064; 6/4551.

¹⁵⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3744.

¹⁵¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4884.

¹⁵² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4941; 9/6797.

¹⁵³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3761.

¹⁵⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3805, 3815; 6/3961, 3965.

¹⁵⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/711; 2/1506; 3/1833; 6/3930, 3976.

¹⁵⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/681.

¹⁵⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/1408.

مَشَايخَنَا (Şeyhlerimize göre.) cümlesinden hemen sonra قَالَ أَبُو الْقَاسِمِ (Ebû'l-Kâsım şöyle dedi.) cümlesini kullanmıştır.¹⁵⁸

Cüşemî'nin, spesifik olarak Esamm, Ebû Müslim, Rummânî ve diğer bazı Mu'tezile kelâmcıları için tefsirinin hiçbir yerinde kullanmadığı شَيْخَنَا (Şeyhimiz) ifadesini bilhassa Cübbâî'nin görüş ve yorumlarına itiraz eden Kâ'bî için de kullanması dikkat çekicidir. Buna göre Kâ'bî'nin, Zeydîler ile yakın ilişkide bulunması ve ayrıca Zeydiyye mezhebinin önde gelen temsilcilerinden Hâdî Yahyâ b. Hüseyin'in (ö. 298/911) Kâ'bî'den kelâm ilmini aldığına dair rivâyetlerin bulunması¹⁵⁹ Cüşemî'nin Kâ'bî için söz konusu ifadeyi kullanmış olabileceğini düşündürmektedir.

4.5. Ebû Müslim el-İsfahânî

et-Tehzib fi't-tefsîr'de kelime ve kavramların izahları başta olmak üzere, Kur'ân'ın nazmı,¹⁶⁰ temsilî anlatımlar, mecazlar, Arapların özdeyişleri gibi konularda ağırlıklı olarak görüşlerine baş vurulan müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî olmuştur. Örneğin Ebû Müslim, "selâm" lafzını, "Kendisinde ezanın ve rüzgârın olmadığı sakinlik, akıcılık,"¹⁶¹ "cennet" kelimesini, "Ağaçların ve hurmanın bulunduğu bir mekân,"¹⁶² "Cebbâr"ı "Kimsenin elinin ulaşamayacağı kadar yüksekte olan,"¹⁶³ "Samed" sözcüğünü, "Musibetler esnasından kendisinden yardım talep edilen" şeklinde izah etmiştir.¹⁶⁴

Özellikle antropomorfik ifadeleri temsil kategorisinde telakki eden Cüşemî, Ebû Müslim'in bu yönde yaptığı açıklamalarla görüşlerini temellendirmeye çalışmıştır. Örneğin Ebû Müslim, "O gün o, bir şeye ol der, o da oluverir."¹⁶⁵ gibi hitapların temsil olduğunu, dolayısıyla söz konusu ifadenin, bir şeyle uğraşmaksızın ve daha önce deneme yapmaksızın dilediğini yapan anlamına

¹⁵⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 9/6265.

¹⁵⁹ İbn Miftâh, *el-Müntezau'l-muhtâr*, 1/70.

¹⁶⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/544, 623, 674; 2/1245, 1294, 1395, 1650; 3/1731, 1785, 1756, 1775, 1804, 1974, 1987, 2039, 2085, 2175, 2200, 2208, 2223, 2261, 2325, 2364, 2415; 4/2472, 2498, 2539, 2565, 2587, 2845, 3050, 3075, 3112; 5/3271, 3279, 3302, 3314, 3336, 3346, 3875, 3880; 6/3924, 4115, 4121, 4128, 4139, 4178, 4196, 4451, 4607; 7/4748, 4765, 4795, 4801, 4802, 5209, 5388; 8/5981, 6054, 6055; 9/6240, 6336; 10/7390, 7485.

¹⁶¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 10/7491.

¹⁶² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4938.

¹⁶³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 9/6866.

¹⁶⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 10/7594.

¹⁶⁵ el-En'âm 6/73.

geldiğini ve bunun da sanki yaratacağı şeye, “*Ol der o da oluverir.*” tarzında bir anlam takdirine sahip olduğunu söylemiştir.¹⁶⁶

Bununla birlikte, birçok spekülâtif yoruma konu olan Nûr Sûresi 24/35. âyetteki Allah’ın yerin ve göklerin nuru olması ifadeleriyle ilgili Cüşemî, birtakım rivâyetler nakletmiş ve mezkûr âyetle ilgili Ebû Müslim’in görüşlerine atıfta bulunmuştur. Nitekim Ebû Müslim’e göre Allah’ın göklerin ve yerin nuru olması *هِيَ الْأَدْلَةُ الدَّالَّةُ عَلَى تَوْجِيدهِ وَعَدْلِهِ فَهِيَ فِي الظُّهُورِ كَالنُّورِ ثُمَّ صَرَبَ لَهَا مَثَلًا* (Nur, Allah’ın tevhid ve adaletine delalet eden birtakım delillerdir. Dolayısıyla bu deliller sanki nur gibi tezahür etmektedir. Bu itibarla, Allah burada darb-ı mesel yapmıştır.) şeklinde bir anlam muhtevasına sahiptir.¹⁶⁷

Cüşemî, Arapların dilsel örflerindeki çeşitli terim, terkip ve deyimlerden bahsederken büyük ölçüde Ebû Müslim’e dayanmıştır. Örneğin Cüşemî, Ebû Müslim’i referans kabul ederek, “cehennem” kelimesini Arapların tecrübe ettiği olgular üzerinden *الْعَرَبُ تُسَمِّي الْبِنَرَ الْبُعِيدَةَ الْجَهَنَّمَ* (Araplar uzak kuyuyu cehennem diye isimlendirir.) şeklinde açıklamıştır.¹⁶⁸

Ebû Müslim’in görüş ve yorumlarını nakletmeye özel bir önem atfeden Cüşemî, onun yaptığı açıklamalara bazen hayranlığını dile getirmiştir. Örneğin onun, Allah’ın arşa istiva etmesine dair ifadelerle ilgili yaptığı yorumları¹⁶⁹ ve Nûh Sûresi 71/13. ayetteki *وَقَارَأَ* “*vakârâ*” lafzını *الْتَّبَاتُ* (Devamlılık) biçiminde açıklamasını *هَذَا أَحْسَنُ مَا قِيلَ فِيهِ* (Söylenenler arasında en güzeli budur.) şeklinde dile getirmiştir.¹⁷⁰ Diğer bazı yerlerde de *أَوْلَى الْأَقْلَابِلِ بِالصَّحَّةِ* (Ebû Müslim’in görüşü sıhhat açısından görüşlerin en evla olanıdır.)¹⁷¹ diyerek hakkını teslim etmiştir.

Ebû Müslim’in rivâyetlerini çoğunlukla nesnel bir tutumla nakletmeye çalışan ve zaman zaman yorumlarını beğenen Cüşemî, bazen onun görüşlerine katılmamıştır. Örneğin Hz. Ya’kûb’un oğullarına söylediği, “*Eğer bana buna-*

¹⁶⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 3/2290.

¹⁶⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 7/5199-5200; Cüşemî’nin bu konuda Ebû Müslim’e izafe ederek yaptığı diğer açıklamaları için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 5/3266; 6/4447; 7/4811, 5096; 8/5641, 5697, 5765; 9/6273; 10/7588.

¹⁶⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 10/7005; Cüşemî’nin bu hususta Ebû Müslim’i referans göstererek izah ettiği diğer yerler için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 2/1250, 1355; 3/1725, 2321, 2322, 2345; 4/2770; 5/3472, 3659; 6/4248, 4495; 8/5797, 5807, 6042, 6058; 9/6417; 10/7081, 7343, 7418, 7419, 7426, 7457, 7465.

¹⁶⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 8/5671.

¹⁷⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 10/7098.

¹⁷¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi’t-tefsîr*, 7/2578.

miş demezseniz ben Yusuf'un kokusunu alıyorum.”¹⁷² ifadesi hakkında Ebû Müslim şu sözleri sarf etmiştir: “Ya'kûb, Yûsuf ve Yûsuf'un kardeşleri arasında cereyan eden hâdiselerin arka planı hakkında rabbinden kuvvetli bir beklenti içerisinde olmuştu ve bu beklenti sonucunda rabbinin birtakım işaretlerini müşahade etmişti. Dolayısıyla Ya'kûb'un rabbinden olan bu beklentisi netice vermiş ve Allah tarafından bazı işaretleri görmeye başlamıştı. Bu da Ya'kûb'un diline 'onun kokusunu alıyorum' şeklinde yansımıştır.” Cüşemî, Ebû Müslim'in yaptığı bu yorumu isabetli bulmamış ve doğru olan yaklaşımın Ya'kûb'un yaşadığı tecrübenin hakiki anlamda gerçekleştiğine dair mûfessirlerce benimsenen görüşün olduğunu söylemiştir.¹⁷³

Cüşemî, Ebû Müslim'in rivâyetlerinden bahsederken عَنْ أَبِي مُسْلِمٍ (Ebû Müslim'den rivâyetle.), قَالَ أَبُو مُسْلِمٍ (Ebû Müslim şöyle dedi.), وَهُوَ إِيْتِيَارُ أَبِي مُسْلِمٍ (O, Ebû Müslim'in tercihidir.), حَكَاهُ أَبُو مُسْلِمٍ (Onu Ebû Müslim hikâye etti.) gibi ifadelerle dile getirmiş, sadece birkaç yerde Ebû Müslim'in hem künyesi hem de lakabıyla birlikte عَنْ أَبِي مُسْلِمٍ مُحَمَّدِ بْنِ بَحْرِ الْإِسْفَهَانِيِّ (Ebû Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahânî'den rivâyet edilmiştir.) şeklinde söz etmiştir.¹⁷⁴

4.6. İbnü'l-İhşîd

Bağdat Mu'tezilesi âlimlerinden İbnü'l-İhşîd, Cüşemî'nin zaman zaman muvafakat ettiği kelâmcılar arasında yer almıştır. Nitekim o, İbnü'l-İhşîd'in rivâyetlerini bazen müstakil olarak, bazen de Cübbâ ile birlikte mukayeseli olarak nakletmiştir. Cüşemî, bu gibi yerlerde هَذَا مَذْهَبُ شَيْخِنَا (Bu, şeyhlerimizin görüşüdür.) ifadesini kullanmış ve hemen ardından فَأَمَّا الْإِحْشِيدِيُّ (İhşîdîlere gelince.) şeklinde bir tabir kullanarak İbnü'l-İhşîd'in görüşlerini zikretmiştir. Cüşemî, İbnü'l-İhşîd'in görüş ve yorumlarını genel manada satirik bir üslupla aktarsa da onun ismini bizzat anarak kaynak olarak kabul ettiğini göstermiştir.¹⁷⁵

Cüşemî, İbnü'l-İhşîd'den genel olarak isim ve künyesiyle birlikte عَنْ أَبِي قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ¹⁷⁶ (Ebû Bekr Ahmed b. Alî'den rivâyetle.),

¹⁷² Yûsuf 12/94.

¹⁷³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3715; Cüşemî'nin Ebû Müslim'e itiraz ettiği diğer yerler için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/1819; 5/3374, 3720; 8/5461, 5699, 5720, 5804; 7/5210; 10/7088, 7145.

¹⁷⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/965, 1020.

¹⁷⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 5/3460.

¹⁷⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/239, 278, 336, 854; 3/1755, 2189; 4/2727, 2811; 6/3954, 4022, 4112, 4458; 8/6029; 9/6765.

(Ebû Bekr Ahmed b. Alî şöyle dedi.),¹⁷⁷ bazen de isim ve lakabıyla قَالَ أَبُو بَكْرٍ (Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-İhşîd şöyle dedi.),¹⁷⁸ عَنْ أَبِي بَكْرٍ الْإِحْشِيدِ (Ebû Bekr el-İhşîd'den rivâyetle.),¹⁷⁹ kimi yerlerde de hem isim ve künyesini hem de lakabını aynı anda عَلِيَّ الْإِحْشِيدِ قَالَ أَبُو بَكْرٍ أَحْمَدُ بْنُ عَلِيٍّ (Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-İhşîd şöyle dedi.),¹⁸⁰ عَنْ أَبِي بَكْرٍ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيٍّ الْإِحْشِيدِ (Ebû Bekr Ahmed b. Alî el-İhşîd'den rivâyetle.)¹⁸¹ şeklinde kullanmıştır. Cüşemî, isim zikretmediği yerlerde عَنْ الْإِحْشِيدِيَّةِ (İhşîdiyye'den rivâyetle.),¹⁸² جَلَّافٌ مَا تَقُولُهُ الْإِحْشِيدِيَّةُ (İhşîdiyye'nin söylediğinin tersinedir.)¹⁸³ tarzında kalıplar istimal etmiştir.

4.7. Alî b. İsâ er-Rummânî

Mu'tezile'de daha çok belâgatçi kimliği ile ön planda olan Rummânî *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de görüşlerine baş vurulan âlimlerden olmuştur. Cüşemî, umumiyetle dilbilimsel izahlarda Rummânî'nin görüşlerine atıfta bulunmuştur. Örneğin Cüşemî, يَبَسَّأُ yebesən kelimesinin çoğulunun أَبْيَاسٌ *ebÿâs* olduğunu,¹⁸⁴ يَأْتَلِ *ye'teli* kelimesinin aslının الْأَلِيَّةُ *eliyyetü* olduğunu, dolayısıyla يَأْتَلِ lafzının da tıpkı يَنْقُضِي kelimesinde olduğu gibi *iftiâl* babından geldiğini,¹⁸⁵ الْعَنْكَبُوتُ *ankebût* kelimesinin hem müzekker hem de müennes olduğunu,¹⁸⁶ سَوَاءٌ *sevâen* lafzının raf', cer ve nasb okunabileceğini,¹⁸⁷ فَادٌ *gad* lafzının hâlden maziye yaklaştırma olduğunu Rummânî'ye göndermede bulunarak açıklamıştır.¹⁸⁸

Bunun yanında Cüşemî, kıraat,¹⁸⁹ âyetler arası tenasüp-insicam,¹⁹⁰ kelime ve kavramlara getirmiş olduğu izahlar¹⁹¹ gibi hususlarda onun görüşlerinden

¹⁷⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 4/2553; 7/4816.

¹⁷⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/332, 347; 2/1057.

¹⁷⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 8/5638.

¹⁸⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/2190.

¹⁸¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4292.

¹⁸² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 4/2631; 3/2314; 5/3359.

¹⁸³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 3/2240; 4/2553; 7/4879.

¹⁸⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 6/4705.

¹⁸⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/5156.

¹⁸⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 8/5572.

¹⁸⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4940.

¹⁸⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/5019; Rummânî'nin birtakım irap değerlendirmeleri için, bk. Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/317, 464, 472, 503; 2/1073, 1274, 1281, 1505 1590; 3/1842; 4/2465, 3133; 5/3485; 6/4063, 4387; 8/5554, 5785, 6049; 9/6216, 6370.

¹⁸⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 7/4873.

¹⁹⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/544, 1022; 2/1244, 1575, 1594; 3/1772, 1775, 1785, 1804, 1932, 2132, 2203, 2222; 4/2531; 6/4250, 4262, 4323, 4705; 7/4796, 4940, 5019, 5156, 8/5572.

¹⁹¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 2/958; 4/2829, 2840; 5/3207, 3567, 3881; 6/4488.

istifade etmiştir. Cüşemî, Rummânî'ye ait rivâyetleri aktarırken عَنْ عَلِيٍّ بْنِ عَيْشَى (Alî b. İsâ'dan rivâyetle.) gibi anlatımlar kullanmıştır. Cüşemî sadece bir yerde الرُّمَّانِي *er-Rummânî* şeklinde lakabını zikretmiştir.¹⁹²

5. Cüşemî'nin Mu'tezilî Rivâyetleri Nakil Yöntemi

Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Teftîr*'inde Mu'tezilî müfessir ve kelâmcılardan aldığı rivâyetleri ekseriyetle sahiplerine nisbet ederek nakletmiştir. Fakat bunun istisna teşkil ettiği durumlar da vâki olmuştur. Bu kapsamda Cüşemî, Mu'tezilî müfessir ve kelâmcıların görüşlerine yer verirken onlardan gelen rivâyetleri bazen *temrîz* sigası olan قِيلَ (Denildi ki) şeklinde aktarmıştır. Örneğin Cüşemî, Bakara Sûresi 2/117. âyetteki “*Ol der oluverir.*” hitabının tefsirinde Allâf'ın كُنْ “*ol der*” ifadesinin “melekler için bir alamet olduğunu, bu anlamda meleklerin Allah'ın كُنْ “*ol*” sözünü işittiklerinde O'nun bir şey yarattığını bilirler.” tarzında açıkladığını rivâyet etmiş buna mukabil, En'âm Sûresi 6/73. âyetteki “*Ol der oluverir.*” şeklindeki hitapların geçtiği yerlerde Allâf'ın aynı görüşünü isim zikretmeden قِيلَ (Denildi ki) biçiminde aktarmıştır.¹⁹³ Buna paralel durum Esamm, Cübbâî, Ebû Müslim, İbnü'l-İhşîd ve Rummânî'nin bazı rivâyetlerinde de gerçekleşmiştir.¹⁹⁴

Diğer taraftan Cüşemî, Mu'tezilî müfessir ve kelâmcıların görüş ve yorumlarını naklederken tek tip bir yöntem kullanmamıştır. Dolayısıyla onun, rivâyetleri ortaya koyma tarzında birtakım farklılıklar göze çarpmıştır. Sözgelimi rivâyetleri ortaya koyarken zaman zaman Cübbâî'ye öncelik verirken, kendisinden önce yaşamış Esamm'ı daha sonra zikretmiştir.¹⁹⁵ Kimi yerlerde de önce Ebû Müslim'in daha sonra Cübbâî'nin ve Esamm'ın rivâyetlerine yer vermiştir. Örneğin Cüşemî, Allah'ın o gün herkesi imamıyla çağıracağını bildirdiği ifadelerdeki¹⁹⁶ “imâm” lafzını, Ebû Müslim'in “amel defteri”, Cübbâî'nin “âlimler ve önderler”, Esamm'ın, “dinler” şeklinde açıkladıklarını rivâyet etmiştir.¹⁹⁷

Bazen de Mu'tezilî âlimlere ait rivâyetler ölüm tarihleri dikkate alınarak takdim edilmiştir. Örneğin bir yerde önce Esamm, daha sonra da Cübbâî,

¹⁹² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Teftîr*, 1/310.

¹⁹³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Teftîr*, 3/2290.

¹⁹⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Teftîr*, 3/298; 4/3114; 5/3211, 3267, 3315, 3393; 6/4122, 4634; 7/5671; 9/6201, 6370.

¹⁹⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Teftîr*, 1/730.

¹⁹⁶ el-İsrâ 17/71.

¹⁹⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Teftîr*, 6/4264.

Ebû Müslim ve Kâdî Abdülcebbar aynı bağlamda sıralanmıştır.¹⁹⁸ Bazen de Abdülcebbar'ın yerini Kâ'bî almış ve sıralamayı Esamm, Cübbâî, Kâ'bî ve Ebû Müslim şeklinde ölüm tarihlerine riayet edilerek ortaya konulmuştur.¹⁹⁹

Cüşemî, bir âyet hakkında Mu'tezilî müfessirlerinin ortak kanaat belirttikleri durumlarda *ذَكَرَ الْأَصَمُّ وَأَبِي عَلِيٍّ وَ أَبُو مُسْلِمٍ وَعَلِيُّ بْنُ عِيسَى* (Esamm, Ebû Alî, Ebû Müslim, Alî b. İsa zikretti.) biçiminde art arda sıralamıştır. Cüşemî, Mu'tezilî müfessirlerinin görüşlerinden söz ettiği kimi yerlerde de *وَقَالَ بَعْضُهُمْ* (Bazıları şöyle buyurdu.) şeklinde bir tabir kullanmış daha sonra da rivâyetin sonuna *عَنِ الْأَصَمِّ* (Esamm'dan rivâyetle.) cümlesini sarf etmiştir.²⁰⁰

Cüşemî, kimi zaman da soru-cevap üslubunu kullanmış ve farz-ı muhal sorulan soruya Mu'tezilî kelâmcıları işaret ederek cevaplandırmıştır. Örneğin Tâhâ Sûresi 20/96. ayette Sâmirî'nin yaptığı buzağı heykeline elçinin izinden gidip bir avuç almasının ne anlama geldiği şeklinde ifadesini bulan pasajları İbnü'l-İhşîd'in görüşüyle yanıt vermiştir. Nitekim İbnü'l-İhşîd'e göre, Sâmirî'nin elçinin izinden bir avuç alarak buzağıya atması belli bir âdete dayanmaktaydı. Dolayısıyla, o dönemdeki inanca göre elçinin izinden toprak alıp cansız bir varlığa atıldığında o, hayat sahibi ve ete kemiğe bürünmüş bir varlık olurdu. Sâmirî de bu inançtan hareketle böyle bir davranış sergiledi.²⁰¹

6. Cüşemî'nin Mu'tezilî Rivâyetleri Mukayeseli Olarak Nakletmesi ve Rivâyetleri Değerlendirmesi

Cüşemî, tefsirinin muhtelif yerlerinde Mu'tezilî rivâyetleri karşılaştırmalı olarak zikretmiş ve bunlar arasında tercih belirttiği zamanlar olmuştur. Sözgelimi Cüşemî, Cübbâî ve Ebû Müslim'in rivâyetlerini aynı bağlamda zikrettiği zamanlarda bazen Cübbâî'yi haklı görmüştür. Örneğin "Kral: 'Onu bana getirin' dedi. Yûsuf'a elçi gelince Yûsuf şöyle dedi: 'Sahibine git! Kadınlar niçin ellerini kesmişlerdi bir sor! Gerçekte Rabbim onların hilesini çok iyi bilir.'"²⁰² hitaplarındaki "Rab" lafzını Cübbâî, "Allah" şeklinde izah etmiş, Ebû Müslim ise Yûsuf'un hâline şahit olduğu için söz konusu lafzın krala işaret ettiğini ifade

¹⁹⁸ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3355, 3609, 3783.

¹⁹⁹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 1/735; 5/3865.

²⁰⁰ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 5/3415.

²⁰¹ Cüşemî, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*, 7/4733.

²⁰² Yûsuf 12/50.

etmiştir. Cüsemî iki görüşten en isabetli olanının Cübbâî'ye ait olduğunu belirtmiştir.²⁰³

Cüsemî, bazen de Esamm ile Cübbâî'nin kelâmî görüşlerini mukayeseli olarak zikretmiş ve Cübbâî'nin görüşü karşısında Esamm'ın istidlallerinin zayıf olduğunu söylemiştir. Örneğin Cübbâî, “Allah, münafıkları ve kafirlerin hepsini cehennemde toplayacaktır.”²⁰⁴ âyetini delil getirerek söz konusu ifadelerin arazları ispata delalet ettiğini iddia etmiştir. Cüsemî, Cübbâî'nin bu görüşünün hemen ardından Esamm'ın arazları kabul etmediğini dile getirmiş ve bu yönüyle onun görüşünün hükümsüz olduğuna işaret etmiştir.²⁰⁵

Öte yandan Cüsemî'nin, zaman zaman Esamm, Cübbâî ve Ebû Müslim'in görüşleri arasında fikir beyan ettiği durumlar olmuştur. Örneğin Cübbâî, “Allah ile birlikte ibadet ettiğiniz varlıkları çağırın! Onlar, sizden sıkıntıyı ne kaldıracaklar ne de onu değiştirebilirler.”²⁰⁶ ifadeleri hakkında Mu'tezilî müfessirler farklı yorumlar yapmışlardır. Buna göre, âyette sözü edilen varlıklar Esamm ve Ebû Müslim'e göre meleklerdir. Cübbâî ise onların putlar olduğu kanaatini taşımıştır. Cüsemî, bu yorumlar içerisinde en sahih olanın Cübbâî'nin olduğunu söylemiştir.²⁰⁷

Cüsemî, Cübbâî'nin yorumlarına her zaman muvafakat etmemiştir. Dolayısıyla o, Cübbâî ve Ebû Hâşim'in yorumlarına karşılık bazen Kâdî Abdülcebbar'ı,²⁰⁸ bazen de Cübbâî'ye karşılık Esamm ve Ebû Müslim'e destek vermiştir.²⁰⁹ Örneğin Cüsemî, İsrâ Sûresi 17/85. âyetteki Hz. Peygambere ruhtan sorulmasıyla ilgili beyanlardaki ruhun mahiyetiyle ilgili Esamm, Cübbâî ve Ebû Müslim'in görüşüne yer vermiş ve buradaki ruhtan kastın canlılardaki ruh olduğunu söyleyen Cübbâî'ye katılmamıştır. Zira Cübbâî'ye göre sorulan soru insandaki ruhun varlığıyla alakalıdır. Buna karşılık Cüsemî, âyette sözü edilen ruhun Kur'ân olduğunu söyleyen Esamm ve Ebû Müslim'in görüşlerinin daha isabetli olduğunu kaydetmiştir. Çünkü müşrikler Hz. Peygamber'den vahyin keyfiyetini, nazmını, tertibini ve kendisine vahyi kimin getirdiği gibi sorulara cevap bulmak için bu soruyu sormuşlardır.²¹⁰

²⁰³ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 5/3661.

²⁰⁴ en-Nisâ 4/140.

²⁰⁵ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 3/1792.

²⁰⁶ el-İsrâ 12/50.

²⁰⁷ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 6/4235.

²⁰⁸ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 8/5676.

²⁰⁹ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 2/1294-1295.

²¹⁰ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 6/ 4294.

Cüsemî, kimi zaman da Cübbâî ve Ebû Hâşim'e karşılık Kâ'bî'yi haklı görmüştür. Sözelimi, "Ey Mûsâ! Allah'ı açıkça görmedikçe sana kesinlikle inanmayacağız."²¹¹ ifadelerinden hareketle Cübbâî, Ebû Hâşim ve Kâ'bî Allah'ı görmeyi talep etmenin küfür olup olmadığını tartışmışlardır. Nitekim Cübbâî ve Ebû Hâşim'e göre, böyle bir istek küfrü gerektirmemektedir. Kâ'bî ise bunun küfür olduğunu belirtmiştir. Cüsemî, Kâ'bî ile benzer görüşü paylaşmış ve böyle bir talebin temelinde peygamberi inkâr olduğu için bunun icmâ ile küfür olduğunu söylemiştir.²¹²

Cüsemî, zaman zaman bir mesele hakkında Esamm ile Kâ'bî'nin görüşlerinin doğru olmadığını beyan etmiştir. Nitekim Cüsemî, ayın yarılması hâdisesiyle ilgili Esamm ve Kâ'bî'nin, "Şayet ay yarılırdı onu herkes görürdü. Dolayısıyla bu hâdiseye meşhur değildir." şeklindeki yaklaşımlarının doğru olmadığını ifade etmiş, ayrıca onların bu görüşlerinin ayetin zahirine ters olduğunu ve söz konusu hâdisenin ise meşhur olduğunu söylemiştir.²¹³

7. *et-Tehzib fi't-Tefsîr*'de Mu'tezilî Rivâyetlerin Dağılımı

Öncelikle *et-Tehzib fi't-efsîr*'de kelâmla iştigal eden Mu'tezilî âlimlerin rivâyetlerinin Mu'tezilî müfessirlerinin rivâyetlerine kıyasla daha az yer verildiğinin vurgulanması gerekmektedir. Bu açıdan bakıldığında, Cüsemî'nin tefsirinde Mu'tezile'de daha çok tefsirci kimliği ile temayüz eden Cübbâî, Ebû Müslim ve Esamm'a ait rivâyetlerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Bunlar arasında bilhassa Cübbâî'nin rivâyetlerine ağırlık verildiği görülmektedir. Bunun temelinde yer alan amiller üzerine birtakım ihtimallerden söz etmek gerekmektedir:

Birincisi Cübbâî'nin tefsirinin yüz ciltten meydana geldiğine yönelik bazı iddiaların bulunması²¹⁴ ve tefsire dair rivâyetlerinin de buna paralel olarak

²¹¹ el-Bakara 2/55.

²¹² Cüsemî, *et-Tehzib fi't-efsîr*, 1/392.

²¹³ Cüsemî, *et-Tehzib fi't-efsîr*, 9/6675; Cüsemî'nin Esamm'ı eleştirdiği diğer yerler için, bk. Cüsemî, *et-Tehzib fi't-efsîr*, 1/363, 776; 2/1167, 1286, 1290; 4/2999; 5/3301, 3447; 6/3972, 4021.

²¹⁴ Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdirrahmân el-Malatî, *et-Tenbih ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'â*, thk. S. Dederling (Beyrut: el-Ma'hedu'l-İlmânî li'l-Ebhâsi's-Şerkiyye, 1430/2009), 32; İmâmiyye âlimlerinden İbn Tâvûs (ö. 664/1266) tefsirin on cilt olduğunu ve her cildin de iki kısımdan meydana geldiğini söylemesi Cübbâî'nin tefsirin yüz cilt olduğuna dair söylentilerin abartı olabileceği olasılığını gündeme getirmektedir. Bunun yanında İbn Tâvûs'un, "Cübbâî'nin tefsirinin onuncu cüzünden ve beşinci cildin ikinci kısmında zikrettiğimiz yerlerde." şeklinde detaylı bilgiler vermesi, Cübbâî'nin tefsirinin İbn Tâvûs'un yaşadığı zaman diliminde mevcut olduğunu akıllara getirmektedir. Bk.

fazla olduğu düşünülebilir. İkinci olasılık Cüsemî'nin, Cübbâî'nin kelâmdaki görüş ve sistemini benimsemesi sebebiyle *et-Tehzib fi't-tefsîr*'deki Cübbâî'nin rivâyetlerinin sayısal fazlalığına yansımış olabilir. Üçüncü bir ihtimal ise Cüsemî'nin, Cübbâî'nin tefsir mirasını sonraki nesillere aktarmak suretiyle ölümsüzleştirmek amacıyla onun rivâyetlerine ehemmiyet verdiği söylenebilir.

Cübbâî'den sonra *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de en gözde Mu'tezilî mufessir Ebû Müslim el-İsfahânî olmuştur. Ebû Müslim'in pek çok hususta Bağdat Mu'tezilesine mensup Kâbî ile aynı kanaati paylaşmasına rağmen,²¹⁵ Cübbâî'nin yanında ikinci bir Mu'tezilî kaynak olarak kullanılması, Ebû Müslim'in Cüsemî üzerindeki etkisini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.²¹⁶

Radiyyüddîn Alî b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvûs, *Sa'dü's-su'ûd li'n-nufûs*, thk. Merkezî'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye (Kum: Mektebetü'l-'A'lâmî'l-İslâmî, 1421/2001), 252-272; Ayrıca Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tabakâtü'l-müfessirîn* adlı eserinde Cübbâî'nin tefsirinin bir kısmını gördüğünü beyan etmesi söz konusu bu ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bk. Süyûtî, *Tabakâtü'l-müfessirîn*, 103; Bununla birlikte, Cübbâî'nin tefsirinin kapsamlı ve uzun olduğuna bazı kaynaklarda da temas edilmiş; fakat kaç cilt olduğuna dair herhangi bir bilgiye yer verilmemiştir. Bk. Ebû'l-Hasen Kâdî Abdülcebâr b. Ahmed el-Hemedânî, *el-Muğnî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 16/31; Ebû Mansûr Abdülkâhîr b. Tâhîr b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark-beyne'l-fırak*, thk. Muhammed Osmân Alkhoşt (Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.), 161.

²¹⁵ Cüsemî *et-Tehzib fi't-tefsîr*, 1/577, 656; 2/1384, 1356; Tûsî, *et-Tibyân*, 1/156.

²¹⁶ Ebû Müslim, Cüsemî öncesinde tefsir faaliyetinde bulunan Mu'tezilî mufessirlerden olup onun tefsir sahibi olduğu söylenmiştir. Bk. Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald Wilzer (Beyrut: y.y., 1961), 91; Ebû Müslim'in tefsiri kimi kaynaklarda yirmi cilt olduğundan söz edilmiştir. Bk. İbnü'l-İmâd, *Şezarâtü'z-zehab*, 5/254; Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânifi's-Şi'a*, 4/258; Mevlanâ Muhammed Tâhîr, *Neylû's-sâirîn fi tabakâti'l-müfessirîn* (Pakistan: Dâru'l-Kur'ân, 2000), 136; Bazı kaynaklarda mezkûr tefsirin on dört cilt olduğu söylenmiştir. Bk. Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, thk. İhsân Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6/2438; Öte yandan Ebû Müslim'e nisbet edilen tefsirin adının *Câmi'u't-te'vîl li-muħkemi't-tenzil* olduğu kaydedilmiştir. Bk. Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Muhammed İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, thk. Rîdâ Teceddüd (b.y.: y.y., ts.), 151; Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 6/2438; Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zünûn an esmâi'l-kütüb ve'l-fünûn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1941), 1/538; Kâdî Abdülcebâr Ebû Müslim'in tefsiri hakkında *وَنَظْمٌ كَنَظْمِ الْعَقْدِ وَنَثْرٌ كَثْرُ الدُّرِّ* (Gerdanlık dizesi gibi nazım ve inci gibi nesir.) ifadelerini kullanmıştır. Bk. Kâdî Abdülcebâr, *Fadlû'l-'itizâl*, 292; Saîd el-Ensârî, Fahreddin er-Râzî'nin tefsirinde Ebû Müslim'den naklettiği görüşleri toplayarak *Mülteka'tü câmi'i't-te'vîl li-muħkemi't-tenzil* adıyla bir eser meydana getirmiştir. Bk. Ziriklî, *el-A'lâm*, 6/50; Söz konusu bu eser Hindistan'ın Kalküta şehrinde basılmış olup basım tarihi belirtilmemiştir. Ancak Saîd el-Ensârî'nin eserin mukaddime yazısının hemen altında belirttiği tarihe

Burada özellikle bir hususa bahis açmak gerekmektedir: Cüşemî'nin, tefsirinin başından itibaren Esamm'ın rivâyetlerini büyük bir titizlikle ve her fırsatta nakletme gayreti içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Ancak yedinci ciltten itibaren Esamm'ın rivâyetlerinde gözle görülür bir düşüş gerçekleşmiş, hatta sekizinci ciltte Esamm'a ait tek bir rivâyete yer verilmemiştir. Meseleye bu yönüyle bakıldığında Cüşemî'nin, sekizinci ciltte Esamm'a ait rivâyetlere yer vermemesinin perde arkasına dair birkaç olasılıktan söz edilebilir: Buna göre Esamm'ın, sekizinci ciltte yer alan Neml Sûresinden Fussilet Sûresine kadar olan tefsir rivâyetlerinin yer aldığı nüshanın kayıp olması ve bunun neticesinde Cüşemî'nin bu sûrelere ait rivâyetlere ulaşamadığı düşünülebilir. Nitekim Esamm'ın tefsir rivâyetlerinin bulunduğu Mâtûrîdî (ö. 333/944), Tabersî (ö. 548/1154) ve Fahreddin er-Râzî'nin (ö. 606/1210) tefsirlerinde de Esamm'a ait mezkûr sûrelerin tefsir rivâyetlerinin bulunmaması bu temel faktörü kuvvetlendirmektedir. Bir diğer olasılık ise, Esamm'ın ilgili sûrelerin tefsirini yapmamış olabileceğidir ancak söz konusu bu ihtimalin sağlıklı olmadığına dikkate alınması gerekmektedir.²¹⁷ Diğer taraftan, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'de Cübbâî, Ebû Müslim ve Esamm'ın rivâyetlerine kıyasla Kâ'bî ve Rummânî'nin tefsir rivâyetlerine daha az iltifat edilmiştir. Dolayısıyla, buna dair birtakım ihtimaller üzerinde durulabilir: Söz konusu bu ihtimallerden biri Kâ'bî'ye ait tefsir rivâyetlerinin az olmasıdır. Nitekim Hıdr Muhammed Nebhâ'nın *Tefsîru Ebî'l-Kâsım el-Kâ'bî-el-Belhî*

bakılırsa eser 1914 tarihinde kaleme alınmış olabilir. 109 sayfadan oluşan bu eserde Ebû Müslim'in âyetlerdeki belli başlı kelime ve tabirlerle ilgili yaptığı açıklamalara yer verilmiştir. Bununla birlikte 1960 yılında Lahor'da Seyyid Nasîr Şah ve Reffullah da ortak bir çalışmayla Râzî'nin tefsirinde yer alan İsfahânî'ye ait görüş ve nakilleri derleyip Urduca'ya tercüme etmiş, bunlara bazı açıklamalar da ekleyerek *Mecmû'a-i tefâsîr-i Ebû Müslim-i İsfahânî* adıyla yayımlamışlardır. Bk. Lütfullah Cebeci, "Ebû Müslim el-İsfahânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000, 22/509).

²¹⁷ Esamm'ın tefsirinin Mu'tezilî gelenekte tedvin edilen ilk tefsir olduğu kabul edilmiştir. Bk. Hıdr Muhammed.Nebhâ, *Mevsûatü tefâsîri'l-Mu'tezile tefsîru Ebî Bekr el-Esamm* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2007), 1/1; İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995) Esamm'ın tefsirinin adının *Kitâbü't-Tefsîri'l-Kur'ân* olduğunu söylemiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 214; Ayrıca Esamm'ın bu tefsiri hakkında övgüyle bahsedilmiş ve tefsirin önemli bir miktarı dönemin sultanına ithafen yazılmıştır. Bk. Kâdî Abdülcebbar, *Fadlu'l-i'tizâl*, 247; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 57; Kâdî Abdülcebbar, Cübbâî'nin tefsirinde Esamm'dan başka kimseyi anmadığını söylemiş ama tefsirinde fıkıh ve lügate yeterince temas etmediği için Cübbâî tarafından eleştirildiği belirtilmiştir. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 57; Kâdî Abdülcebbar'ın kendisi de Esamm'ın bazı istidlallerini zayıf bulmuştur. Bk. Hıdr Muhammed.Nebhâ, *Mevsûatü tefâsîri'l-Mu'tezile tefsîru Ebî Bekr el-Esamm*, 1/19.

isimli Kâ'bî'ye ait rivâyet malzemelerini Ebû Ca'fer et-Tûsî (ö. 460/1067), Tabersî ve Fahreddin er-Râzî'nin tefsirleri başta olmak üzere diğer bazı şîf kaynaklı eserlerden toplayarak bir araya getirdiği çalışmasında da görüldüğü üzere, Kâ'bî'nin tefsir rivâyetlerinin fazla bir yekûn oluşturmamasıdır.²¹⁸ İkinci bir ihtimal ise Bağdat ekolüne mensup Kâ'bî'nin, Behşemiyye ekolü taraftarlarıyla sürekli çekişme hâlinde olmasıdır. Cüşemî'nin, Behşemiyye ekolünün disiplinlerini benimsemesi göz önüne alındığında Kâ'bî'nin tefsir rivâyetlerine diğer Mu'tezile müfessirlerine oranla neden daha az yer verdiğine dair bizlere birtakım yorum imkânı tanımaktadır. Öte yandan, Cüşemî'nin tefsirinde Rummânî'ye ait rivâyetlerin azlığı meselesine bakıldığında, öncelikle Rummânî Bağdat Mu'tezilesi'nin ileri gelen kelâmcılarından İbnü'l-İhşîd'in öğrencisidir. İbnü'l-İhşîd'in de çoğu meselede Cübbâî'nin görüşlerine muhalefet etmesi göz önüne alındığında Cüşemî'nin de Rummânî'ye bir tepki anlamında onun tefsir rivâyetlerine daha az yer verdiği olasılığını akıllara getirmektedir.²¹⁹

²¹⁸ Kaynaklarda Kâ'bî'nin *Kitâbü't-Tefsîr el-kebîr li'l-Kur'ân* adında bir tefsirinin olduğu ifade edilmiştir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 219; Diğer bazı yerlerde ise Kâ'bî'nin tefsirinin adı *et-Tefsîru'l-kebîr*'dir. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 88; Diğer taraftan İbn Tâvûs, tefsirin adının *Câmiu 'ulûmi'l-Kur'ân* olduğunu ve tefsirin otuz iki ciltten meydana geldiğini ifade etmiştir. Bk. İbn Tâvûs, *Sa'dü's-su'ûd*, 314-335; İbn Tâvûs, Kâ'bî'nin kayıp olan bu tefsirin birinci, üçüncü, dördüncü, yedinci, dokuzuncu, onuncu, on birinci, on ikinci, yirmi ikinci, yirmi üçüncü, yirmi dördüncü ve otuz birinci ciltlerinden tefsir örnekleri vermiştir. Bk. İbn Tâvûs, *Sa'dü's-su'ûd*, 315, 317, 318, 321, 322, 324, 325, 326, 329, 330, 331; Gerek Kâ'bî'nin *Kubûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl* adlı eserinin mukaddimesinde tefsirin on iki cilt olduğunu söylediği bilgisinin aktarılması gerekse Kâtib Çelebi'nin (ö. 1067/1657) bibliyografik eseri *Keşfü'z-zünûn*'da aynı bilgiyi paylaşması tefsirin hacmi konusunda birtakım ihtilafları da beraberinde getirmiştir. Bk. Ebû Ömer el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahîm, "Mukaddime", *Kubûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*, mlf. Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Kâ'bî el-Belhî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/15; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zünûn*, 1/441; Ayrıca Safedî (ö. 764/1363) Kâ'bî'nin tefsirinin on iki cilt olduğundan söz etmiştir. Bk. Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd-Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, 2000), 18/18; Bazı kaynaklarda Kâ'bî'nin tefsiriyle ilgili övgü dolu ifadeler kullanılmıştır. Buradan hareketle Kâdî Abdülcebbar, Kâ'bî'nin güzel bir tefsiri olduğunu belirtmiştir. Bk. İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 88; Bununla birlikte, daha önce böyle bir tefsirin benzerinin görülmediğine dair birtakım rivâyetler aktarılmıştır. Hamevî, *Mu'cemu'l-üdebâ*, 4/1493.

²¹⁹ Rummânî de Cüşemî öncesinde tefsir faaliyetlerinde bulunmuş bir âlim olup Mu'tezilî gelenekte tefsirci sıfatıyla anılmıştır. Bk. Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Minhâcuhu's-sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim (b.y.: y.y., 1986), 3/6; Bazı yerlerde صاحب التفسير (tefsir sahibi) şeklinde nitelendirilmiştir. Bk. Kâdî

8. *et-Tehzîb fi't-Tefsîr*'de Mu'tezilî Rivâyetlerin İstatistiksel Tahlili

et-Tehzîb fi't-tefsîr'deki Mu'tezilî tefsir rivâyetlerinin sayısal dağılımı şu şekildedir: Cübbâî 3669 rivâyetle *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'de kendisinden en fazla nakilde bulunulan Mu'tezilî kelâmcı ve müfessir olmuştur. Cübbâî'den sonra sıralamayı Ebû Müslim el-İsfahânî 2691, Esamm 1844, Kâdî Abdülcebbâr 468, Kâ'bî 230, Ebû Hâşim 224, Rummânî 151, İbnü'l-İhşîd 43, Ebû'l-Huzeyl el-Allâf 16, Ebû Abdullâh el-Basrî 16, Amr b. Ubeyd 6, Vâsıl b. Atâ 5, Ca'fer b. Mübeşşir 5, Ca'fer b. Harb, 5, Hayyât 5, Câhiz 4, Nazzâm 2, Bişr b. Mu'temir 2, Muammer b. Abbâd 1 rivâyetle takip etmiştir.

Bu tespitlerden hareketle, hâlihazırdaki klasik tefsir literatüründe özellikle Esamm'ın, Cübbâî'nin ve Ebû Müslim'in en fazla tefsir rivâyetlerinin bulunduğu eserin *et-Tehzîb fi't-tefsîr* olduğu iddiasında bulunulabilir. Ancak Kâ'bî ve Rummânî için aynı şeyleri söylemek iddialı bir söylem olarak karşımızda durmaktadır. Zira Ebû Reşîd en-Nîsâbûrî, Tûsî, Tabersî, İbn İdrîs el-Hillî (ö. 598/1202), Fahreddin er-Râzî ve İbn Tâvûs (ö. 664/1266) gibi âlimlerin eserlerinde yer alan Kâ'bî ve Rummânî'ye ait birçok rivâyete *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'de yer verilmemiştir.

9. Cüşemî'nin Mu'tezilî Kaynaklara Erişimi Meselesi

Cüşemî'nin tefsirinde kullandığı Mu'tezilî müfessir ve kelâmcıların görüş ve yorumlarına nasıl ulaştığı konusunda bazı değerlendirmelerden söz edilebi-

Abdülcebbâr, *Fadlül-i'tizâl*, 343; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtül-Mu'tezile*, 110; Buna mukabil Rummânî, gelenekte daha çok nahiv ve dîlçiliği ile meşhur olmuştur. Bk. Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf el-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm (Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-Küttübî's-Sekâfeti, 1987), 2/295; Cemâleddîn Ebû'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atabekî, *en-Nücûmu'z-zâhire fi mülâki Mısır ve'l-Kâhire* (Kahire: Dâru'l-Küttübî'l-Mısriyye, 1933), 4/168; Rummânî'nin dil, nahiv, Kur'ân, fıkıh ve kelâm ilimlerini bir arada topladığı için tefsirinin adının *el-Câmî'fi'lmi'l-Kur'ân* olabileceği düşünülmüştür. Bk. İbnü'l-Kiftî, *İnbâhu'r-ruvât*, 2/295; Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr*, thk. Adnân Zerzûr (b.y.: y.y., 1972), 82; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtül-Mu'tezile*, 110; Bazı kaynaklarda tefsirin adı *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Kerîm*'dir. Bk. İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 3/299; Kimilerinde ise tefsirin ismi *et-Tefsîru'l-kebîr*'dir. Bk. İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-zâhire*, 4/168; Öte yandan Rummânî, tefsirini تفسيري بئستان يجتبي منه ما يشتهي "Benim tefsirim türlü sebze-meyveler yetiştirilen bir bahçe gibidir. Dileyen oradan canının çektiğini alır." şeklinde nitelendirmiştir. Bk. Adnân Zerzûr, *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhâ fi tefsîri'l-Kur'ân*, 137; Rummânî'nin tefsiri özellikle kendisinden sonrakilerin de dikkatini çekmiş ve tefsiri methedilmiştir. Tûsî, Mu'tezilî gelenekte yazılmış en iyi tefsirlerin Ebû Müslim ve Rummânî'ye ait olduğunu söylemiş fakat sözü gereğinden fazla uzatmaları sebebiyle gerek Ebû Müslim'i gerekse Rummânî'yi eleştirmiştir. Bk. Tûsî, *et-Tibyân*, 1/1-2.

lir: Bu itibarla Cüşemî, Mu'tezilî kaynaklara ya birincil elden müşahede ederek ya da tali kaynaklar üzerinden erişim sağlamış olabilir. Esas itibarıyla, bu soruya net bir cevap bulmak oldukça güçtür. Nitekim Cüşemî, tefsirinin bir yerinde ذَكَرَ الْأَصْمُ عَنْ (Esamm tefsirinde zikretti.),²²⁰ حَكَی الْأَصْمُ عَنْ (Onu Esamm rivayet etti.),²²¹ رَوَاهُ الْأَصْمُ (Onu Esamm rivayet etti.),²²² عَلَى مَا حَكَيْنَاهُ عَنْ أَبِي عَلِيٍّ (Onu Ebû Alî'den hikâye ettiğimiz üzere.),²²³ قَالَ شَيْخُنَا أَبُو (Şeyhimiz Ebû'l-Kâsım tefsirinde zikretti.),²²⁴ حَكَی شَيْخُنَا أَبُو الْقَاسِمِ (Şeyhimiz Ebû'l-Kâsım hikâye etti.),²²⁵ ذَكَرَ هَذَيْنِ الْوَجْهَيْنِ قَاصِي الْفَضَاةِ فِي تَفْسِيرِهِ (Kâdî'l-kudât tefsirinde iki görüşü zikretti.)²²⁷ şeklindeki ibarelerinden hareketle Cüşemî'nin rivâyetleri ilk elden aldığı akıllara getirmektedir.

Buna mukabil Cüşemî'nin, diğer bazı yerlerde عَلَى مَا يُحْكِي عَنْ الْأَصْمِ (Esamm'dan rivâyet olduğu üzere.),²²⁸ رُوِيَ عَنْ أَبِي عَلِيٍّ (Ebû Alî'den rivâyet olduğu.),²²⁹ حَكَی عَنْ أَبِي (Bu, Ebû Alî'den hikâye ediliyor.),²³⁰ يُحْكِي ذَلِكَ عَنْ أَبِي عَلِيٍّ (Ebû Müslim'den hikâye edildi.)²³¹ gibi ifadeler kullanması rivâyetlere tali yoldan ulaştığını düşündürmektedir. Ya da Cüşemî, esasında kaynaklara ilk elden ulaşmış olabilir fakat yaşadığı dönemin ifade ve üslûp kalıplarıyla bu şekilde bir anlatım tarzını benimsemiş olduğu ileri sürülebilir. Nitekim Cüşemî ile hemen hemen aynı zaman diliminde yaşayan İmâmiyye müfessirlerinden Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin *et-Tibyân* adlı tefsirinde de benzer ifade biçimlerini görmek mümkündür. Örneğin حُكِيَ عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ (İbn Abbâs'tan hikâye edildi.),²³² مُحْكِي عَنْ ابْنِ عَبَّاسٍ وَ ابْنِ مَسْعُودٍ (İbn Abbâs'tan ve İbn Mes'ûd'dan hikâye olunmuştur.),²³³ حُكِيَ عَنْ مُجَاهِدٍ (Mücâhid'den hikâye edil-

²²⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 5/3504.

²²¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 4/2804.

²²² Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 5/3277.

²²³ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 1/383.

²²⁴ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 5/3761.

²²⁵ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 1/711; 2/1506; 3/1833; 4/3930, 3976.

²²⁶ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 1/681.

²²⁷ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 5/3856.

²²⁸ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 3/1890.

²²⁹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 4/3101.

²³⁰ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 9/6549.

²³¹ Cüşemî, *et-Tehzib fi't-Tefsîr*, 10/7096.

²³² Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen b. Alî et-Tûsî, *et-Tibyân fi'tefsîri'l-Kur,ân*, thk. Âgâ Büzürg-i Tahrânî (Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut ts.), 1/57.

²³³ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/59.

di.)²³⁴ şeklinde tabirler kullanırken, başka yerlerde de قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ (İbn Abbâs şöyle dedi.),²³⁵ قَالَ مُجَاهِدٌ (Mücâhid şöyle buyurdu.)²³⁶ gibi ibareler serdetmiştir.

Cüşemî'nin, geriye dönük bağlantılarına bakıldığında, özellikle de Cübbâ'ye ait olan rivâyetleri Kâdî Abdülcebbâr'dan aldığı düşünülebilir. Fakat bu iddia tartışmaya açıktır. Zira Kâdî Abdülcebbâr'ın Mu'tezile'nin temel esaslarını incelediği *el-Muğni*, Mu'tezile'nin beş inanç esasını açıkladığı *Şerhu'l-usûli'l-hamse*, müteşâbih kabul ettiği bazı âyetleri açıkladığı *Müteşâbihü'l-Kur'ân*, Kur'ân'ın özellikle tertibine ve manasına yönelik birtakım eleştirilere cevap verdiği *Tenzihü'l-Kur'ân ani'l-metâ'in* gibi eserlerinde *et-Tehzib fi't-tefsîr*'de bulunan birçok rivâyete rastlanılmamaktadır.

Bir diğer ihtimal ise rivâyetler Yûsuf el-Kazvînî'den alınmış olabilir. Kâdî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinden Ebû Yûsuf el-Kazvînî'nin Mu'tezile'nin şeyhlerinden olduğu, *Hadâigu zâtü behçe*²³⁷ başka bir rivâyette *et-Tefsîru'l-kebîr* adında bir tefsirinin olduğu söylenmiştir.²³⁸ Tefsirin hacmi konusunda muhtelif görüşlere yer verilmiştir. Dolayısıyla, ondan daha büyük bir tefsirin daha önce görülmediği, tefsirin üç yüz veya beş yüz cilt olduğu, sadece Fâtiha Sûresinin yedi cilt olduğu, hatta Bakara Sûresi 2/102. âyetin tefsirine tek cildin ayrıldığı nakledilmiştir.²³⁹ Diğer bazı kaynaklarda ise tefsirin üç yüz ciltten fazla olduğu,²⁴⁰ kimi yerlerde ise yedi yüz cilt olduğuna dair rivâyetler bunlardan bazılarıdır.²⁴¹ Kazvînî'nin Mu'tezile dâîsi olduğu, tefsiri-

²³⁴ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/76.

²³⁵ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/59.

²³⁶ Tûsî, *et-Tibyân*, 1/109-138.

²³⁷ Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdülfetâh Muhammed Hulv (Kahire: Dâru Hicr, 1413/1993), 2/322.

²³⁸ Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân es-Süyûfî, *Tabakâtü'l-müfessîrin*, thk. Alî Muhammed Umeyr (Kahire: Mektebetü'l-Vehbiyye, 1395/1976), 67.

²³⁹ Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Lisânu'l-mizân*, thk. Selmân Abdül Fettâh el-Gudde (Beyrut: Mektebetü'l-Matba'ati'l-İslâmiyye, 1422/2002), 5/169; Şemsüddîn Muhammed b. Alî ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessîrin* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1403/1983), 1/308; Ebû'l-Felâh Abdülhay b. el-İmâd el-Hanbelî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbârî men zeheb* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1409/1989), 5/381.

²⁴⁰ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân *ez-Zehebî*, *Tezkiratü'l-huffâz* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1208.

²⁴¹ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed İbnü'l-Cevzî, *el-Muntezam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafâ Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1415/1995), 17/21; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân

rinde Mu'tezilî tefsir parametrelerine geniş yer verdiği ve tefsirinin kaynaklarını başta Taberî olmak üzere Cübbâî, Kâ'bî, Ebû Hâşim ve Ebû Müslim el-İsfahânî'nin oluşturduğu kaydedilmiştir.²⁴²

Bu temel varsayımlardan hareketle, Cüşemî'nin Mu'tezilî rivâyetlere orijinal kaynaklardan mı yoksa ikinci kaynaklar üzerinden mi erişim sağladığı meselesi hakkında kesin ve net kanaat ileri sürmek burada teşebbüs edilemeyecek bir mevzudur.

Sonuç

Cüşemî, Cübbâî ve Ebû Hâşim'in kelâmî sistemini benimsemesi, ayrıca Kâdî Abdülcebbâr'ın birçok öğrencisinin tedrisinden geçmesi sebebiyle Basra Mu'tezilesine mensup kelâmcı ve müfessirlerden sayılmıştır. Hâl böyle olunca, Kâdî Abdülcebbâr'dan sonra Behşemiyye ekolünün son temsilcisi kabul edilmiştir.

Cüşemî'den evvel birçok Mu'tezilî müfessiri ve teoloğu geçmiş, böylece *et-Tehzîb fi't-tefsîr* adlı tefsirde onların görüş ve yorumlarından faydalanma imkânı bulunmuştur. *et-Tehzîb fi't-tefsîr* kelâm risalesi olmadığı için tabii olarak Mu'tezile'de daha çok tefsirci kimliği ile temayüz etmiş Esamm, Cübbâî, Ebû Müslim'in görüş ve yorumlarına ağırlık verilmiştir. Bu bakımdan, *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'in mezkûr âlimlerle münasebeti daha karakteristik bir mahiyet arz etmiştir. Buna mukabil, Mu'tezile'de kelâmcı olmalarıyla meşhur Kâ'bî, Ebû Hâşim, Kâdî Abdülcebbâr ile dilci ve belagâtçi olmasıyla şöhret bulan Rummânî gibi âlimlerin rivâyetlerine Esamm, Cübbâî ve Ebû Müslim'e kıyasla daha az yer verilmiştir.

Basra Mu'tezilesi'nin paradigmasını benimseyen Cüşemî, tefsirinde Mu'tezile'nin kendi içinde tartıştığı kelâmî polemiklerde Bağdat Mu'tezilesi'ni Basra Mu'tezilesi'nin rakibi olarak konumlandırmıştır. Yine de başta Cebriyye olmak üzere diğer bazı fırkaların iddialarına bazen Bağdat Mu'tezilesi'nin görüş ve yorumlarıyla bazen de spesifik olarak Bağdat ekolüne mensup kelâmcıların isimlerini zikrederek cevap vermiştir.

ez-Zehabî, *Siyretü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Ekrem el-Bûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996), 18/619.

²⁴² Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Tabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî (b.y.: Dâru'l-Ahyâi'l-Kütübi'l-'Arabîyyeti, ts.), 5/121.

et-Tehzib fi't-tefsir'de, istisnalar olmakla birlikte genel manada rivâyetler sahiplerine izafe edilerek objektif bir tutumla nakledildiği dikkat çekmiştir. Dolayısıyla, tefsirde rivâyetler ortaya konulurken nesnelliğin elden bırakılmamasına özen gösterilmiştir. Bununla birlikte, Mu'tezilî rivâyetlerin serdedilmesinde tekdüze bir usûl ve yöntem takip edilmemiştir. Bu itibarla, rivâyetler zaman zaman müfessir ve kelâmcıların ölüm tarihleri dikkate alınarak ortaya konulmaya çalışılmış, bazı durumlarda ise kronoloji hesaba katılmadan rivâyetler aktarılmıştır.

Cüşemî, kendisinden önceki Mu'tezilî müfessirlerin ve kelâmcıların görüşlerini derlemiş, kimi durumlarda mevcut görüşler arasında tercih yaparak eklektik bir yaklaşım sergilemiştir. Özellikle kelâmî meselelerde Cübbâî ve Ebû Hâşim'in görüşlerini nakletmeye ayrı bir kıymet bina etmiş, diğer Mu'tezilî kelâmcıların yaşadıkları ihtilafli konularda Cübbâî ve Ebû Hâşim'in yanında olmaya gayret göstermiştir. Cübbâî ile Ebû Hâşim arasındaki ihtilafli meselelerde ise çoğunlukla tarafsız kalmayı yeğlemiş, bazen Cübbâî'yi bazen de Ebû Hâşim'i desteklemiştir.

Mu'tezilî kelâmcılardan ve müfessirlerinden gelen rivâyetleri daima nakletme eğilimi içinde olmayan Cüşemî, zaman zaman rivâyetleri değerlendirmeye tâbi tutmuş hatta açıkça onları eleştirmiştir. Eleştirilerden Cübbâî ve Ebû Hâşim başta olmak üzere, Esamm, Muammer b. Abbâd es-Sülemî, Nazzâm, Allâf, Câhiz, Kâ'bî, Ebû Müslim ve İbnü'l-İhşîd gibi âlimler nasibini almıştır. Cüşemî'nin eleştirileri genel çerçevede Mu'tezilî disiplinde ayrılma ve cumhurun hilafına görüş bildirme şeklinde gerçekleşmiştir.

Mu'tezilî müfessirlerin ve kelâmcıların birçok orijinal yorumunu nakletmek suretiyle büyük bir hizmet eden Cüşemî, özellikle Cübbâî'yi hemen her alanda birincil kaynak olarak kullanmıştır. Bu itibarla, başta teolojik ve kelâmî meseleler olmak üzere, kelimelerin izahı, tefsir usûlü meselelerinde, fikhî izahlarda ve diğer birçok hususta onun görüşlerine baş vurmuştur.

Cüşemî'nin tefsirinde muhtelif yerlerde zikredilen bir diğer müfessir de Esamm olmuştur. Cüşemî, Esamm'ı özellikle sebep-i nüzûllerde, kıssalarda yer alan şahıs, mekân isimlerinde, Kur'an'ın nazmı, temsilî anlatımlar, hadisler, Kur'an'ın indiği günkü olgusal bağlamı dikkate alan ve bu yönde âyetlerin özgün bir şekilde anlaşılmasına katkıda bulunan pek çok yorumunu kaynak olarak kullanmıştır.

Ebû Müslim Mu'tezile içerisinde daha çok tefsir ile ön planda olduğundan *et-Tehzib fi't-tefsir*'de onun tefsire dair rivâyetleri esas alınmış ve yaptığı

yorumlara ekseriyetle muvafakat edilmiştir. Cüşemî'nin âyetleri yorumlama tekniğinde kelimelerin nazil olduğu dönemdeki otantik manayı tespit etmek son derece ehemmiyet arz ettiğiinden, Ebû Müslim'in bu doğrultuda yaptığı yorumlardan sıkça söz edilmiştir. Buna ilave olarak, tenasüp-insicam gibi konularla ve özellikle antropomorfik Tanrı tasavvurunu vehmettirecek ifadelerin yorumunda, temsili anlatımlar, mecazlar, mucizeler, Arapların özdeyişleri, olgusal bağlam, sebep-i nüzûller gibi hususlarda ondan bolca nakillerde bulunulmuştur.

Bağdat Mu'tezilesi'nin meşhur âlimlerinden Kâ'bî, Cüşemî'nin tefsirinde kendisine yer bulan mûfessir ve kelâmcılardan olmuştur. Cüşemî'nin, Kâ'bî'yi çoğunlukla kelâmî meseleler, kıraat, lügat, dilbilimsel izahlar noktasında görüşlerinden yararlandığı teşhis edilmiştir. Mu'tezile'de belâgatçı kimliği ile temayüz eden Rummânî de *et-Tehzîb fi't-tefsîr*'de görüşlerine başvuru alan âlimlerden olmuştur. Cüşemî, dilbilimsel izahlarda, kıraat ve âyetler arası tenasüp-insicam gibi hususlarda onun görüşlerinden istifade etmiştir.

Basra Mu'tezilesi'nin meşhur kelâmcısı olan Kâdî Abdülcebbar'ın görüş ve yorumlarına Cüşemî'nin tefsirinin önemli bir kısmında yer verilmiştir. Kâdî Abdülcebbar, çoğunlukla fikhî meseleler çerçevesinde kaynak olarak ittihaz edilmiştir. Bunun yanında, sebep-i nüzûller, Kur'ân'ın nazmı ve kelâmî konularla ilgili yaptığı açıklamalara da atıflarda bulunulmuştur.

Kaynakça

- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Fark beyne'l-firak*. thk. Muhammed Osmân Alkhoşt. Kahire: Mektebetü İbn Sînâ, ts.
- Cebeci, Lütfullah. "Ebû Müslim el-İsfahânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Cüşemî, Kâdî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerrâme el-Hâkim. *U'yûnu'l-mesâil fi'l-usûl*. thk. Ramazan Yıldırım. İstanbul: Dâru'l-İhsân, 1439/2018.
- Cüşemî, Kâdî Ebû Sa'd el-Muhassin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim. *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. thk. Abdurrahmân b. Süleymân es-Sâlimî. 10 Cilt. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye-Dâru'l-Kütübi'l-Lübnâniyye, 1440/2019.
- Çelebi, Kâtip Keşfü'z-zünûn an esmâ'il-kütüb ve'l-fünûn. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsi'l-'Arabî, 1359/1941.

- Çınar, Muhammed. “Müteahhir Dönem Mu‘tezile Kelâmı: Hâkim el-Cüşemî'nin Mu‘tezilî Düşüncedeki Yeri ve Görüşleri”. *Bartın Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 19 (Haziran 2023), 100-105, <https://orcid.org/0000-0001-7290-6109>.
- Dâvûdî, Şemsüddîn Muhammed b. Alî. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403/1983.
- Fâsî, Taküyyiddîn Muhammed b. Ahmed b. Alî el-Hasenî, *el-'İkdü's-semîn fi târihi'l-beledi'l-emîn*. thk. Fuâd Seyyid. 8 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Ebü Ömer, Ebû Ömer el-Hüseynî b. Ömer b. Abdürrahîm. “Mukaddime”. *Kubûlu'l-ahbâr ve ma'rifeti'r-ricâl*. mlf. Ebû'l-Kâsım Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed el-Kâ'bî el-Belhî. 1/15. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Ebü'r-Ricâl, Ahmed b. Sâlih. *Matliu'l-budûr ve mecmau'l-buhûr*. thk. Abdü'r-Rakîb Muthir Muhammed Hicr. 4 Cilt. Yemen: Merkezi Ehl-i Beyt'i-Dirâseti'l-İslâmiyyeti, 1424/2004.
- Eroğlu, Mehmet. “Hâkim el-Cüşemî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/185-187. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-buldân*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemu'l-üdebâ*. thk. İhsân Abbâs. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1413/1993.
- İbn Funduk, Ebû'l-Hasen Zâhîrüddîn Ali b. Zeyd el-Beyhâkî. *Târîhu Beyhakî*. thk. Yûsuf el-Hâdî. Dimeşk: Dâru İkra, 1424/2004.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. *Lisânü'l-mizân*. thk. Selmân Abdül Fettâh el-Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Matba'ati'l-İslâmiyye, 1422/2002.
- İbn Miftâh, Ebû'l-Hasen Abdullâh. *el-Muntazau'l-muhtâr mine'l-gaysi'l-midrâr el-ma'rûf bi şerhi'l-ehzâr*. 10 Cilt. Beyrut: Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, 2. Basım, 1435/2014.
- İbn Tağrıberdî, Cemâleddîn Ebûl-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atabekî. *en-Nücumu'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire*. 16 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye, 1352/1933.
- İbn Tâvûs, Radiyyüddîn Alî b. Mûsâ b. Ca'fer b. Tâvûs. *Sa'dü's-su'ûd li'n-nufûs*. thk. Merkezü'l-Ebhâs ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye. Kum: Mektebetü'l-'A'lâmî'l-İslâmî, 1422/2001.

- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Mukaddimetü fi usûli't- tefsîr*. thk. Adnân Zerzûr. b.y.: y.y., 2. Basım, 1392/1972.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalîm. *Minhâcuhu's sünneti'n-nebeviyye*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 9 Cilt. b.y.: y.y., 1406/1986.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân, *el-Muntezam fi târihi'l-mülûk ve'l-ümem*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ-Mustafâ Abdülkâdir Atâ. 19 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1412/1995.
- İbnü'l-İmâd, Ebû'l-Felâh Abdülhay b. el-İmâd el-Hanbelî. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbârî men zeheb*. thk. Abdülkâdir el-Arnâvût-Muhammed el-Arnâvût 10 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Keşîr, 1410/1989.
- İbnü'n-Nedîm, Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *el-Fihrist*. thk. Rıdâ Teceddüd. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- İbnü'l-Murtazâ, Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald Wilzer. Beyrut: y.y., 1380/1961.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûli'l-hamse*. thk. Abdülkerîm Osmân. Kahire: Mektebetü'l-Vehmiyye, 3. Basım, 1416/1996.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Fadlu'l-'tizâl ve tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 1439/2007.
- Kâdî Abdülcebbâr, Ebû'l-Hasen Kâdî Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî*. thk. Hıdr Muhammed Nebhâ. 20 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1433/2012.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemu kabâili'l-arabi'l-kadîme ve'l-hadîse*. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.
- Kıftî, Ebû'l-Hasen Cemâlüddîn Alî b. Yûsuf. *İnbâhu'r-ruvât*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm. Kahire-Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî-Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfeti, 1406/1987.
- Kureşî, Ebû Muhammed Muhyiddîn Abdülkâdir Hanefî. *Cevâhiru'l-mudiyye fi tabakâtü'l- Hanefiyye*. thk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî. 5 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2. Basım, 1413/1993.
- Malatî, Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed. *et-Tenbîh ve'r-red alâ ehli'l-ehvâ ve'l-bid'â*. thk. S. Dederîng. Beyrut: el-Ma'hedu'l-Almânî li'l-Ebhâsi's-Şerkiyye, 1430/2009.
- Muhammed Tâhir, Mevlânâ. *Neylü's-sâirîn fi tabakâti'l-müfessirîn*. Pakistan:

- Dâru'l- Kur'ân . 3. Basım, 1421/2000.
- Müeyyid-Billah, İbrâhîm b. el-Kâsım el-İmâm. *Tabakâtü'z-Zeydiyyeti'l-kübrâ*. thk. Abdüsselâm b. Abbâsi'l-Vecihî. Ammân: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfi, 1421/2001.
- Nebhâ, Hıdr Muhammed. *Mevsûatü tefâsîri'l-Mu'tezileti tefsîru Ebî Bekr el-Esamm* thk. Rıdvân Seyyîd. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Sâbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Hilâl el-Kâtib. *Ahbâru'l-eimmeti'z-Zeydiyye*. Beyrut: Dâru'n-Neşr, 1407/1987.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg. *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd-Türkî Mustafâ. 29 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/2000.
- Sâlimî, Abdurrahmân Süleymân. "Mukaddime". *et-Tehzîb fi't-tefsîr*. mlf. Kâdî Ebû Sa'd el- Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî. 1/41. Beyrut-Kahire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısriyye-Dâru'l-Kütübî'l-Lübnâniyye. 1440/2019.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed b. Mansûr, *el-Ensâb*. thk. Adurrahmân b. Yahyâ el-Muâlimî el-Yemânî. 13 Cilt. Kahire: el-Fûrûku'l-Hadîseti lit'-tibâati ve'n- nüşûr, 1397/1977.
- Subhî, Ahmed Mahmûd. *Fî ilmi'l-keâm*, "Zeydiyye". 3 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l- Arabiyye, 3. Basım, 1411/1991.
- Sübkî, Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Tabkâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulvî. b.y.: Dâru'l-Ahyâi'l- Kütübî'l-Arabiyyeti, ts.
- Sünbül, Cemal. *Mu'tezilî Müfessir Hâkim el-Cüşemî ve et-Tehzîb fi't-Tefsîr Adlı Eserinin Tefsir Literatüründeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. thk. Alî Muhammed Umeyr. Kahire: Mektebetü Vehbiyye, 1396/1976.
- Tabatabâî, Hüseyin el-Müderrişî. "Mukaddime". *Risâletü'ıblîs ilâ ihvânihi menâhîs*, mlf. Kâdî Ebû Sa'd el-Muhsin b. Muhammed b. Kerâme el-Hâkim el-Cüşemî. 1/9. New York: Elmer Holmes Bobst Library, 1406/1986.
- Tahrânî, Âgâ Büzürg-i. *ez-Zeri'a ilâ tesânifi'ş-Şi'a*. 25 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Advâ, 1403/1983.

- Tûsî, Ebû Ca'fer Muhammed b. el-Hasen. *et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur,ân*. thk. Âgâ Büzürg-i Tahrânî. 9 Cilt. Beyrut: İhyâu't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- Vecihî, Abdüsselâm b. Abbâs. *A'lâmu'l-müellifîne'z-Zeydiyye*. 2 Cilt. San'a: Müessesetü'l-İmâmü Zeyd b. Alî es-Sekâfî, 2. Basım, 1439/2018.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Siyretü a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Şuayb el-Arnaûd, Ekrem el-Bûsî. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 11. Basım, 1417/1996.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân. *Tezkiratü'l-huffâz*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zerzûr, Adnân. *el-Hâkim el-Cüşemî ve menhecuhû fî tefsîri'l-Kur'ân*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1398/1971.
- Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn. *el-'A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi'l-Malâyîn, 15. Basım, 1422/2002.